

Verzetsorganisaties in Friesland

Stageproject Marre Sloots

Februari-april 2012

Begeleider: Hans Groeneweg
Begeleidend docent: Erwin Karel

Inhoudsopgave

1. Onderzoeksvraag
 - 1.1. Wrijving tussen geschiedenis en beleving
 - 1.2. Wat is het belang van dit onderzoek?
 - 1.3. De Vereniging Friesland 1940-1945
 - 1.4. Steekproeven
 - 1.4.1. Waarom een steekproef?
 - 1.4.2. Hoe worden de steekproeven uitgevoerd?
 - 1.4.3. Representativiteit
2. Het onderzoek
 - 2.1. Structuur en organisatie van het verzet
 - 2.2. Het aantal organisaties
 - 2.3. Leeftijd
 - 2.4. Begin van het verzet
 - 2.5. De organisaties
 - 2.5.1. De Ordedienst (OD)
Spionage
 - 2.5.2. Illegale Pers
 - 2.5.3. Nationaal Comité van Verzet (NC)
 - 2.5.4. Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO)
 - 2.5.5. Nationaal Steunfonds (NSF)
 - 2.5.6. Landelijke Knokploegen (LKP)
 - 2.5.7. Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS)
3. Conclusie
4. Literatuurlijst
5. Bijlagen
 - 5.1. Overvallen in Friesland
 - 5.2. Illegale Pers in Friesland
 - 5.3. Districtsindeling LO en NBS

1. Onderzoeksvraag

In hoeverre was er sprake van een vorm van organisatie binnen het Friese verzet en hoe kan deze organisatievorm worden getypeerd?

Er wordt in de eerste plaats een literatuuronderzoek uitgevoerd. Er zijn een aantal belangrijke werken beschikbaar over het Friese verzet in de Tweede Wereldoorlog. Het beeld dat hieruit ontstaat zal getoetst worden aan originele bronnen. Deze bronnen zijn de aanmeldingsformulieren en ledenlijsten van de Vereniging Friesland 1940-1945.

1.1. Wrijving tussen geschiedenis en beleving

Veel van de literatuur over Tweede Wereldoorlog en verzet is geschreven door personen die zelf onderdeel uitmaakten van deze geschiedenis. Dit geldt ook voor Friesland, waar Pieter Wijbenga, Y.N. Ypma en Ale Algra drie van de belangrijkste auteurs zijn over dit onderwerp. Hoewel hun (des)kundigheid buiten kijf staat, is er in hun werk een spanning tussen feitelijk onderzoek en persoonlijke ervaring. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het overmatige en inconsequente gebruik van schuilnamen: niet erg bevorderend voor het begrip van de gemiddelde lezer. Des te overtuigender voor degenen die het hebben meegemaakt, en voor wie het horen van een naam als Wietse, Krijn of Pieke vertrouwde gevoelens oproept. De gegevens uit de standaardwerken over de oorlogstijd in Friesland zijn het product van zorgvuldig onderzoek en nauwkeurig opgeschreven herinneringen. Feitelijk klopt de meeste informatie. Desondanks zijn de werken toe aan een herziening; kleine onvolkomenheden of onduidelijkheden moeten worden weggewerkt door verschillende boeken naast elkaar, en naast originele bronnen te leggen. Dit om te voorkomen dat in de toekomst foutieve of incomplete informatie opnieuw wordt overgenomen. In de werken van Wijbenga, Ypma en Algra komen veel personen voor, personen die verhalen meemaken. Hier kan men ook niet omheen; geschiedenis wordt immers geschreven door mensen. Wel is het goed om deze verhalen aan te vullen met empirische en kwantitatieve informatie. Andersom kan dit soort wetenschappelijk materiaal niet zonder gezichten en namen. Dit onderzoek zal dan ook een combinatie van beide zijn.

1.2. Wat is het belang van dit onderzoek?

Het jarenlang steunen op een klein aantal bronnen voor het schrijven van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in Friesland, heeft geleid tot een eenzijdige kijk op dit verleden. Bekende veronderstellingen worden vaak gereproduceerd. Hiermee is niet gezegd dat deze veronderstellingen niet kloppen, maar er is in de afgelopen jaren nooit een grondig empirisch onderzoek uitgevoerd naar de achtergrond en organisatie van het Friese verzet. Veelal is gebruik gemaakt van kwalitatieve bronnen (ooggetuigenverslagen en archiefmateriaal). Het archief van de Vereniging, een bron die een schat aan historische informatie bevat, is nog nooit aangeboord met het doel om een objectief en kwantitatief onderzoek uit te voeren naar het Friese oorlogsverleden. Deze stageperiode biedt hiervoor de uitgelezen kans. Het doel is om zo nauwkeurig mogelijke cijfers te presenteren die antwoord geven op de hoofdvraag, en die in het museum toegepast kunnen worden in een presentatie.

1.3. De Vereniging Friesland '40-'45

De Vereniging Friesland '40-'45, waarvan de oprichting al voor de bevrijding vaststond, had in eerste instantie tot doel het genereren van financiële middelen om het voormalige verzet na de oorlog te blijven ondersteunen.¹ Toen de bevrijding daadwerkelijk had plaatsgevonden ging men echter ook al snel over op een

¹ Van der Schaaf, Sj., *De belofte gestand gedaan. Geschiedenis van de Friese Stichtingen 1940-1945* (Leeuwarden, 1985),

² Kuipers, Otto, *Voor vrijheid en recht. Inventaris van de archieven van de Vereniging "Friesland 1940-1945" en van het door haar verzamelde en verworven documentatiemateriaal* (Leeuwarden, 1995), 9.

documentatiefunctie. De financiële verzorging van slachtoffers kwam in toenemende mate in handen van de twee stichtingen, de Stichting Friesland 1940-1945 en de Stichting Sneek 1940-1945. De Vereniging Friesland 1940-1945 wilde echter ook “de herinnering levend houden aan de geest van het nationale verzet.”² Hiertoe werd een documentatiecommissie opgericht. Y.N. Ypma nam interviews af met verzetsmensen en verzamelde archiefmateriaal over de bezetting. Het archief kwam ten slotte terecht in het Ryksargyf Tresoar, waar het uitvoerig is beschreven, te lezen in de inventaris *Voor Vrijheid en recht. Inventaris van de archieven van de Vereniging “Friesland 1940-1945” en van het door haar verzamelde en verworven documentatiemateriaal*, geschreven door Otto Kuipers. Het belangrijkste onderdeel van het archief is de omvangrijke documentatie van Ypma, in de vorm van honderden uitgewerkte vraaggesprekken en ingevulde vragenformulieren. Daarnaast is ook de kaartenbak met daarin de aanmeldingen van aspirant-leden van de Vereniging van centraal belang in dit onderzoek. Op deze kaarten konden mensen aangeven waarom ze in aanmerking wensten te komen voor een lidmaatschap. Gevraagd werd naar algemene gegevens, zoals naam, geboortedatum en woonplaats, maar ook naar bijvoorbeeld de functie in het verzet, en wanneer men was begonnen met het verzetswerk. Op basis van de aanvraag werd dan beoordeeld of iemand als lid kon toetreden, als donateur of werd afgewezen. Verder bevat het archief nog talloze stukken van organisatorische aard. Om deze bron op de juiste manier te kunnen gebruiken moet eerst wel een definitie gegeven worden van verzet zoals het in dit onderzoek zal worden gebruikt. De vraag ‘wat is verzet?’ is uiterst moeilijk te beantwoorden, en is door vele verschillende onderzoekers al op diverse manieren beantwoord. Deze discussie hier opvoeren, zou alleen al enkele pagina’s in beslag nemen. Daarom zal hier worden volstaan met de definitie van verzet zoals die door de Vereniging gegeven is. Met andere woorden: wat waren de criteria voor de Vereniging Friesland 1940-1945 om iemand toe te laten of lid als donateur, of af te wijzen? De Vereniging heeft een uitgebreide leidraad opgesteld waarin deze criteria nauwkeurig worden geformuleerd. Deze leidraad luidt als volgt:

“Lid kan worden hij of zij, die gedurende de bezetting in Friesland als illegaal strijd(st)er heeft gewerkt met overtuiging en met inzet van zijn of hare geheele persoonlijkheid ten dienste van de nationale zaak.

[...]

Hier volgt uit, dat alleen die personen in aanmerking komen, die:

- a. het initiatief hebben genomen tot het organiseren van het verzet en dit werk verder hebben uitgebouwd. In het algemeen dus organisatoren en leidinggevende personen, enz.
- b. door deze pioniers zijn ingeschakeld en in breeden kring als illegaal werker bekend staan, bijv. belangrijke persverzoekers en belangrijke verspreiders; belangrijke verzorgers van onderduikers; op financieel gebied leidinggevende verantwoordelijke personen; koerier(st)er(s), enz.
- c. gevaarvolle opdrachten hadden uit te voeren, bijv. leden van spionage-diensten en van naar buiten optredende verzets- en sabotage-groepen, enz.
- d. als bouwers en uitvoerders van het N.B.S.-apparaat in de bevrijdingsdagen zijn opgetreden, met dien verstande, dat zij reeds voor dien tijd in het organisatorisch verband van de N.B.S. waren opgenomen. [...]
- e. ter beoordeeling van het districtsbestuur, een belangrijke rol hebben gespeeld in de verzetsbeweging, bijv. ambtenaren distributiekantoren, gemeente-ambtenaren, enz.
- f. gevaarlijke onderduikers (bijv. Joden, K.P.-ers, illegale werkers, piloten) geruime tijd hebben geherbergd.

g. hun huizen en werkplaatsen beschikbaar hebben gesteld voor intensief, gevaarlijk illegaal werk (bijv. wapens, geheime zenders enz.)”³

Daarnaast werd ook geformuleerd welke personen niet mochten toetreden:

“NIET in aanmerking voor toetreding als lid komen zij, die:

a. in al deze verzetsjaren nooit iets gedaan hebben voor de vaderlandsche zaak en zich na september ’44 of januari ’45 hebben opgedrongen om hun prestige te redden.

b. tijdens de bezetting vrijwillig voor de D. hebben gewerkt of zwarte handelaar zijn geweest. Hoewel actief misschien werkzaam geweest in de illegaliteit, kunnen zij bij het volgen van een juiste maatstaf geen lid worden. Eenmaal begane fouten en slechte praktijken kunnen niet meer gedekt worden door illegaal werk.

c. illegale werkers, die zich vrijwillig hebben gemeld voor graafwerk of op andere wijze handlangersdiensten voor den bezetter hebben gedaan.

d. hun illegale activiteit alleen hebben aangewend voor persoonlijk voordeel, winstbejag etc.

e. slechts enkele onderduikers hebben verzorgd of gering financieel werk hebben verzet. [...]”

De laatste groep kon wel een beroep doen op het donateurschap. Dit was bedoeld voor mensen “die tijdens de bezetting zowel door het stoffelijk als door het moreel steunen van de illegale strijders (strijdsters) blijf [hebben] gegeven de Nationale zaak goed gezind te zijn en op meer indirecte wijze aan den strijd [hebben] deelgenomen.”⁴ Hierbij moet gedacht worden aan personen die hun huizen beschikbaar stelden voor de vergaderingen van de LO, of het verzet materieel of financieel gesteund hadden. Uit de criteria blijkt ook dat de zogenaamde ‘meikevers’ alles behalve welkom waren. NBS-leden mochten alleen toegelaten worden als zij voor de bevrijdingsdagen al actief waren in organisatorisch verband. Verder valt op dat ook onderduikers en helpers niet werden toegelaten. Lid konden namelijk alleen mensen worden die “gevaarlijke” onderduikers hadden geherbergd. Weigeraars van de arbeidsinzet en hun helpers behoorden hier dus niet toe, net als personen die slechts voor een korte periode onderduikers in huis hadden. De duidelijk geformuleerde leidraad geeft aan dat slechts een beperkt aantal personen in aanmerking kwam voor het lidmaatschap en dat aanmeldingen werden onderworpen aan een strenge toetsing. Hierbij hadden de eenmaal toegetreden leden ook een belangrijke functie. Van hen werd verwacht dat ze uitgebreide inlichtingen zouden verschaffen over andere aspirant-leden, en hun contacten. Bovendien waren zij verplicht “[...] rapporten over personen of instellingen, welke gedurende de bezetting hun vaderlandsche plicht hebben verzaakt, in te zenden aan het bestuur [...]”⁵ Er werd dus gevraagd naar hun medewerking bij de naoorlogse zuivering. De verzetsstrijd(st)er, zoals die door de Vereniging Friesland 1940-1945 werd gedefinieerd, kunnen we dus karakteriseren als serieus, vroeg actief en werkzaam in de hogere contreien van de organisatie.

1.4. Steekproeven

1.4.1. Waarom een steekproef?

Voor dit onderzoek zijn we niet op zoek naar absolute getallen. Dit is ook niet mogelijk. Helaas ontbreken in het archief van de Vereniging Friesland 1940-1945 twee districten, en als die er wel waren, zouden deze nog lang geen compleet overzicht van het Friese verzet bieden. Een steekproef biedt de mogelijkheid dit probleem te omzeilen. Dit betekent dat onderzoek dat gevoelig is voor variaties in geografische spreiding, met deze bron

³ ‘Stukken betreffende het vaststellen en wijzigen van de statuten van en de leidraad voor de toelating van leden en donateurs tot de vereniging’. Archief Vereniging Friesland 1940-1945’, toegangsnummer 350, inventarisnummer 17.

⁴ Ibidem

⁵ Ibidem

niet uitgevoerd kan worden. Onderzoek naar leeftijdsopbouw is goed mogelijk, aangezien dit waarschijnlijk niet noemenswaardig varieerde per regio. Ook kunnen met deze bron verbanden tussen verzetsorganisaties worden onderzocht. Net als leeftijd zijn deze verbanden waarschijnlijk niet gevoelig voor geografische spreiding. Het feit dat veel mensen die bij de OD waren aangesloten, later bij de NBS kwamen, verschildt waarschijnlijk niet of nauwelijks per district.

1.4.2. Hoe worden de steekproeven uitgevoerd?

In dit geval zal de steekproef deels gestratificeerd, en deels aselekt zijn. Dit betekent dat er in sommige gevallen van de hele populatie verzetsstrijders in de database, groepen worden geselecteerd waarop vervolgens de steekproef wordt uitgevoerd. Als er bijvoorbeeld moet worden onderzocht hoeveel procent van de populatie betrokken was bij de illegale pers, zal alleen deze groep geselecteerd worden. In andere gevallen zal worden gekozen voor een aselekte steekproef. Dit betekent dat er willekeurig proeven worden genomen: bijvoorbeeld om de 5 waarnemingen, of om de 10. Om te onderzoeken hoe sterk het verband bijvoorbeeld was tussen de OD en de NBS, kan geteld worden hoe vaak iemand aangeeft bij de OD aangesloten te zijn geweest, hoe vaak bij de NBS, en hoe vaak iemand beide organisaties aangeeft. Niet alle verbanden zijn voor dit onderzoek interessant. Er worden alleen verbanden onderzocht, waarvan een redelijk vermoeden bestaat dat die er zijn, en die voor het museum van belang zijn.

1.4.3. Representativiteit

Volgens de online calculator van *Polaris Marketing Research*, een handig hulpmiddel voor wie een statistisch onderzoek wil uitvoeren, moet met deze populatie, die 1226 bedraagt, een steekproef van 293 genomen worden, om de foutmarge beneden de vijf procent te houden.⁶ Met andere woorden: een steekproef van 293 personen is voor 95 % betrouwbaar. Er worden dus steeds ongeveer 300 metingen gedaan, om de 5. Let wel, dit geldt alleen mits deze steekproef ook representatief is. Alle elementen die worden onderzocht moeten dus in de populatie voorkomen. Dat wil zeggen dat in dit geval alle mogelijke leeftijden, ongeveer tussen de 17 en 65, moeten voorkomen. Dat is het geval. Ook moeten alle organisaties: NC, Illegale Pers, LO, NSF, OD, KP en NBS voorkomen. Ook dit is het geval.

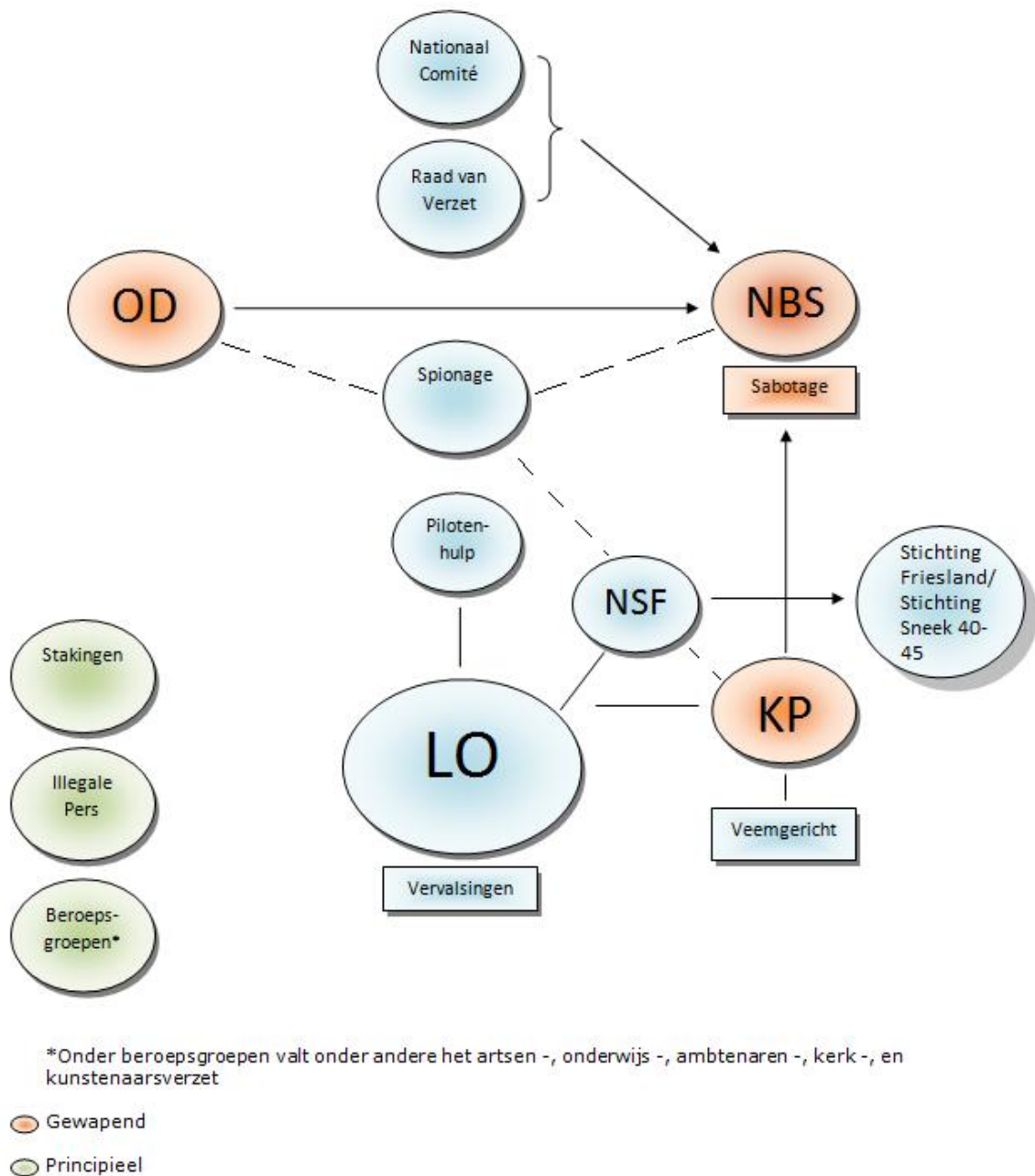
2. Het onderzoek

2.1. Structuur en organisatie van het verzet

Hieronder zal een overzicht worden gegeven van de verschillende organisaties die samen het (Friese) verzet vormden, en worden de verbanden tussen deze organisaties besproken. Er was echter bij verzet niet altijd sprake van 'organisatie'. De meer 'losse' vormen van verzet zullen in deze uiteenzetting alleen zijdelings ter sprake komen. Dit onderzoek richt zich met name op de zeven 'hoofdorganisaties': de Ordedienst (OD), het Nationaal Comité van Verzet (NC), het Nationaal Steunfonds (NSF), De Knokploegen (KP), de illegale pers, de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) en de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS), en een aantal kleinere, hieraan gelieerde organisaties. De keuze voor deze zeven organisaties heeft voor een deel te maken met het feit dat ook alleen deze organisaties op het aanmeldingsformulier worden aangegeven (met uitzondering van de KP). Er is verhoudingsgewijs wat meer aandacht voor de organisaties LO en KP, waarmee veel van het werk van de andere organisaties samenhangt, en waarvan de top ook vaak uit dezelfde personen bestond. Op het organogram (figuur 1) is de positie van en relatie tussen deze organisaties schematisch weergegeven. Verderop zullen alle begrippen verder worden toegelicht.

⁶ <http://www.polarismr.com/resources/sample-proportions-calc>. Geraadpleegd op 20-2.

Organogram

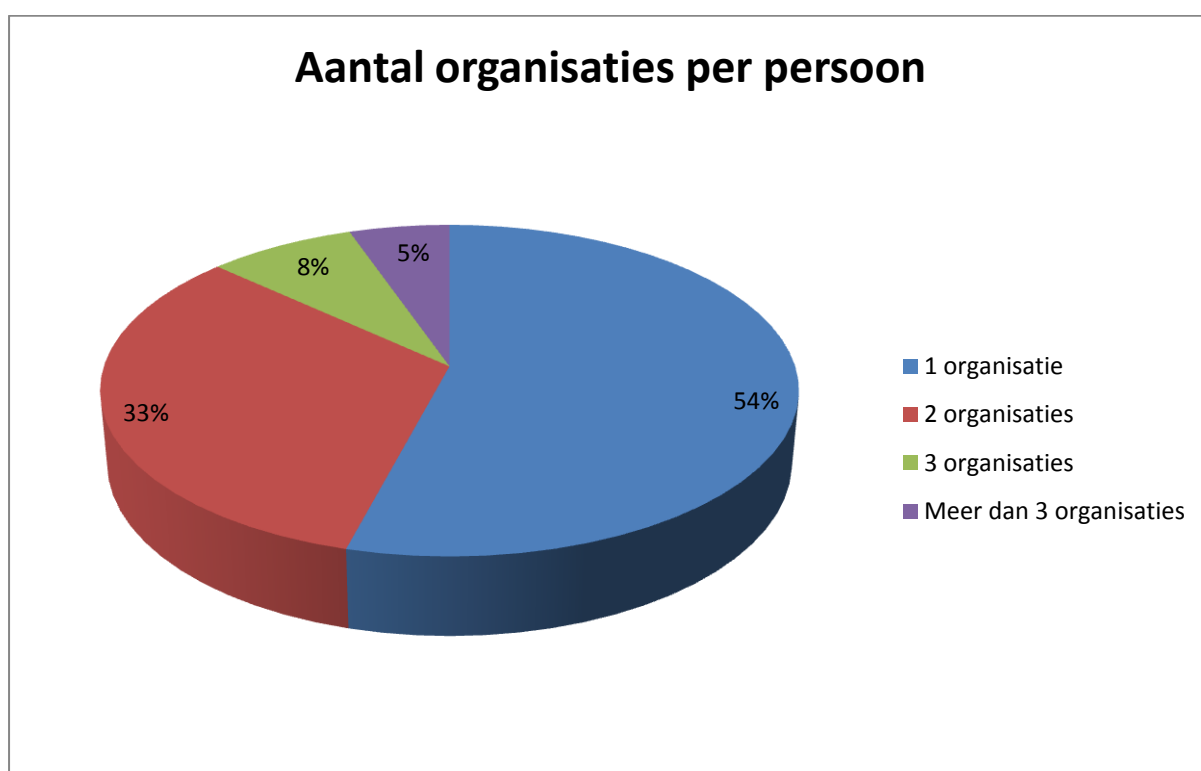
Figuur 1.

Gebruikte afkortingen:

- OD: Ordedienst
- NSF: Nationaal Steunfonds
- LO: Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers
- KP: Knokploegen
- NBS: Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten

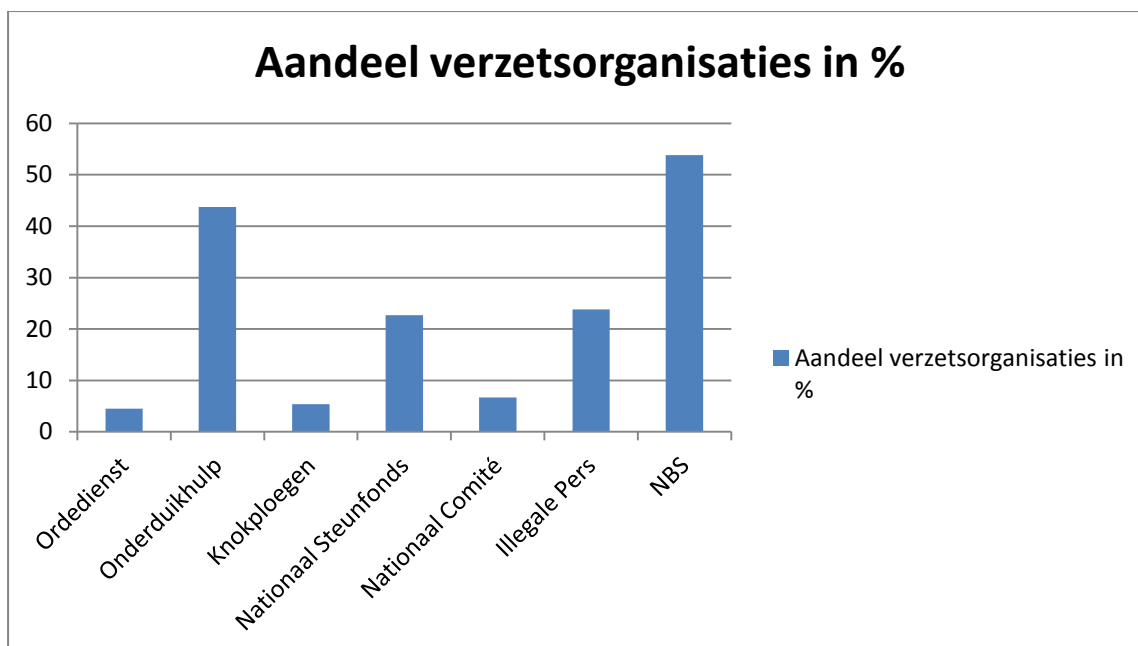
2.2. Het aantal organisaties:

Een belangrijke constatering om aan het begin van dit onderzoek te doen is dat veel verzetsmensen bij meerdere organisaties waren aangesloten. Hier moet rekening mee gehouden worden bij het onderzoeken van de rol van deze organisaties en hun verhouding tot elkaar. In het standaardwerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* doet Lou de Jong een poging om de omvang van het verzet in Nederland in beeld te brengen. Hij stuit hier op hetzelfde probleem, namelijk: ook al kunnen we absolute aantallen over de verschillende organisaties achterhalen, zeggen deze nog niets over de totale omvang van het verzet. De dubbele tellingen moeten er op de één of andere manier uit gefilterd worden. De Jong ging er bij zijn onderzoek vanuit dat iedere verzetsstrijder gemiddeld bij 3 organisaties was aangesloten.⁷ Komt dit overeen met de gegevens in het archief van de Vereniging? Het uitrekenen van het gemiddelde aantal organisaties waarbij iemand was aangesloten, is eenvoudig. Het totale aantal organisaties moet opgeteld worden en gedeeld worden door het aantal van de steekproef. De uitkomst van deze berekening is dat het gemiddelde aantal organisaties waarbij een verzetsman- of vrouw was aangesloten niet 3 was, maar 1,7. Wel was de meerderheid slechts bij één organisatie aangesloten.

Figuur 2.

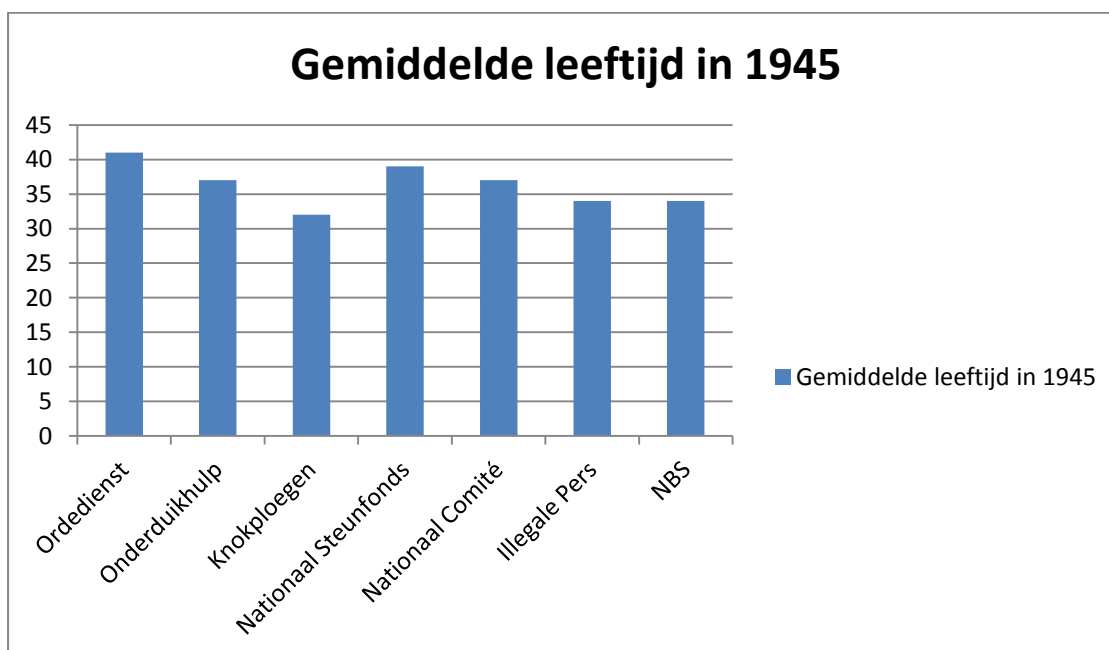
⁷ De Jong, Lou, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VII Mei '43-juni '43*. Tweede helft (Den Haag, 1976), 1046-1047.

Figuur 3. NB. De hier genoemde percentages komen samen ruim boven de honderd procent uit. Dit heeft alles te maken met het feit dat de meeste mensen bij meerdere organisaties waren aangesloten. Dit is vooral te zien bij de NBS.

Op de bovenstaande diagram is te zien dat de NBS verhoudingsgewijs de grootste organisatie was. Hier moet wel bij gezegd worden dat een groot deel van deze personen eerder al actief was geweest in andere organisaties. De NBS werd eind 1944 opgericht, en diende als een soort overkoepelende verzetsorganisatie, waar al bestaande groepen in opgingen. Verder valt op dat de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) behoorlijk goed vertegenwoordigd is. Ook binnen deze organisatie bestond veel overlap met andere afdelingen van het verzet (zie paragraaf 2.5.4.).

2.3. Leeftijd

Figuur 4.

De gemiddelde leeftijd verschilde enigszins per organisatie. Dat is in beeld gebracht d.m.v. bovenstaande diagram. Over het algemeen lag deze leeftijd niet bijzonder laag. Met name bij de Knokploegen (KP) vond men wel strijders van rond de twintig jaar, maar gemiddeld is hun leeftijd nog altijd 32 jaar (zie paragraaf 2.5.6.). Een leeftijd waarop veel mensen al getrouwd waren en kinderen hadden.

2.4. *Begin van het verzet*

In de begintijd van het Friese verzet werd de boventoon gevoerd door zogenaamde principiële vormen van verzet. Actief verzet kwam nog slechts incidenteel voor, en dan vaak op individuele basis. Zo werd in januari 1941 in Franeker de ruit van het huis van een NSB-er ingegoooid, en zouden in Leeuwarden de kabels van een spoorlijn zijn doorgesneden in april.⁸ Hier en daar waren eenlingen actief, zoals Sieds van Straten ('Isolatiebreker'), een spion uit Dokkum, die op eigen houtje en vanuit een hartgrondige afkeer van het nationaalsocialisme sabotageacties uitvoerden. Van Straten onderhield een contactlijn met Engeland; de berichten stuurde hij in de beginperiode via de flessenpost.⁹ Zij hadden wel contact met geestverwanten, maar er kon nog niet worden gesproken van een organisatie. Het eerste verzet op grotere schaal kwam vooral vanuit de beroepsgroepen, die al snel in opstand kwamen tegen de maatregelen van de bezetter. Artsen keurden bewust mannen af voor arbeidsdienst in Duitsland, onderwijzers weigerden de loyaliteitsverklaring te tekenen die hun Joodse collega's en studenten moest uitsluiten van deelname aan het onderwijs, en in de pers werd een keuze voor of tegen de bezetter gemaakt. En dan waren er natuurlijk nog de stakingen, waarvan de Februaristaking in 1941 een van de eerste was. Deze vormen van verzet vormden de voorbode van de op grote schaal georganiseerde illegaliteit. Ook hier was echter nog geen sprake van een hoge mate van organisatie, en deze vormen van verzet zullen in dit onderzoek dan ook niet worden behandeld. We kunnen eerder spreken van een principiële soort verzet dat zich als een olievlek uitbreidde door Nederland, en waarbij vaak zelfs nog openlijk een anti-Duits standpunt werd ingenomen. Wel ontstonden juist vanuit deze vroege verzetsvormen de verbanden en contacten die later zouden uitgroeien tot een structureel en dicht verzetsnetwerk. De journalist die in zijn blaadje opriep om in opstand te komen tegen het naziregime, voelde al snel de behoefte om zelf de daad bij het woord te voegen, en nam onderduikers in huis. De dominee, die in zijn preken kritiek leverde op de nationaalsocialistische ideologie, kwam via zijn vele contacten al gauw in aanraking met andere verzetsmensen, en de politiemann die uit principe uit het ambt was gestapt, bedacht dat hij zijn uniform en wapen misschien ook voor de goede zaak zou kunnen gebruiken.

De Meistaking

Het karakter van het verzet veranderde ingrijpend na de Meistaking van 1943. Op bevel van het Duitse gezag publiceerde generaal Friedrich Christiansen op 29 april een proclamatie waarin werd gemeld dat alle in 1940 vrijgelaten Nederlandse krijgsgevangenen weer werden opgeroepen, dit keer voor werk in Duitsland. Daarvòr had men op het platteland nog weinig met de Duitse bezetter te maken gehad: er waren nauwelijks soldaten, er was genoeg voedsel, en de Duitse maatregelen hadden nog weinig invloed op de bevolking. Het leven leek zijn gewone gangetje te gaan. Maar nu "kwam de bezetter ook aan het leven zelf: hij eiste zoons, mannen en vaders op."¹⁰ En, schrijft Ale Algra in zijn hoofdstuk over Friesland in het *Gedenkboek* van de LO-LKP, "De stemming na de Meidagen van '43 was veel feller dan die voor 29 april. Men had de Duitsers in hun ware aard leren kennen. Zij waren niet meer vijanden, die men kon respecteren, maar beulen. [...] De lijdelijke houding lieten velen varen. Hun verzet werd *systematisch* en *consequent*."¹¹ Voor het platteland had de proclamatie van Christiansen grote gevolgen: met de zomer voor de deur was het grote aantal arbeidskrachten op het platteland onmisbaar. Bovendien moest de groep van zo'n 300.000 mannen die nu in aanmerking kwam voor deportatie naar Duitsland, voor een groot deel onderduiken. Dit gebeurde veelal op het platteland. Het is dus

⁸ Ypma, drs. Y.N., *Friesland Annis Domini 1940-1945* (Dokkum, 1953), 183; Kuipers, *Voor vrijheid en recht*, 3.

⁹ Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 266.

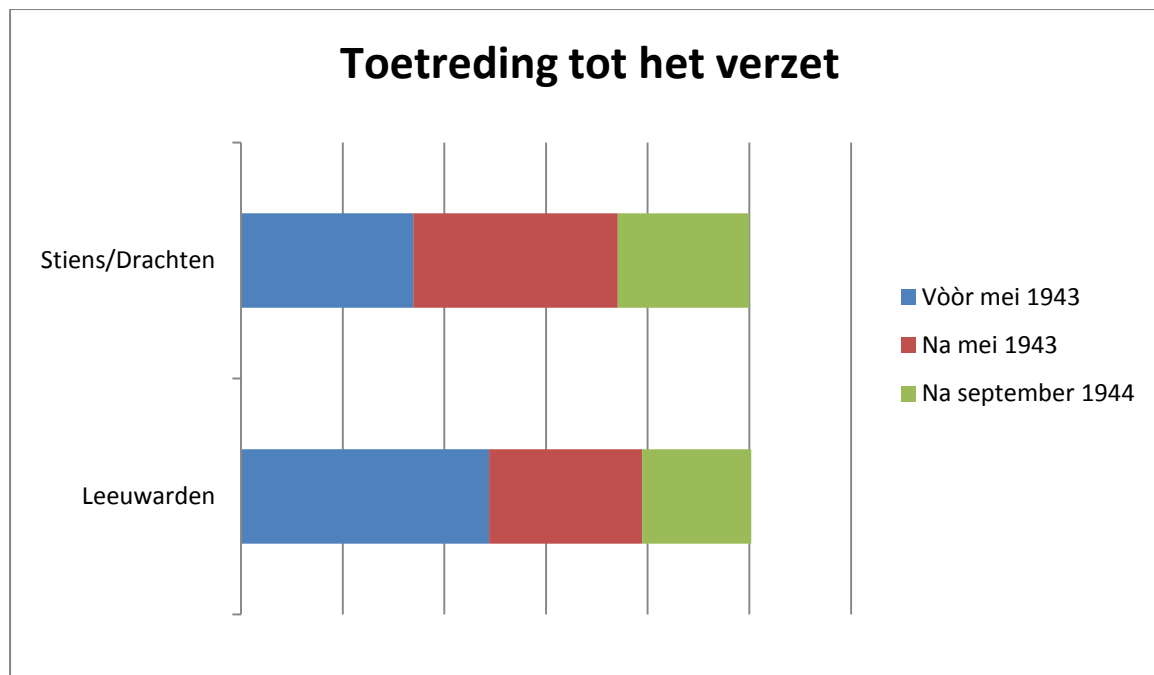
¹⁰ Ibidem, 87.

¹¹ Aerde, Rogier van ea. [red.], *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en KP I*, (Kampen, 1979), 159.

niet verwonderlijk dat er opeens een grote behoefte ontstond aan een verbeterde organisatie binnen het reeds bestaande verzet, en dat er moest worden voorzien in (financiële) middelen voor de onderduik.

Aan de hand van de gegevens uit het archief van de Vereniging Friesland '40-'45 kan een beeld geschetst worden van de periode waarin men in Friesland begon met het verzet. Van alle personen die voorkomen in deze steekproef, gaf 44,4 % aan voor de April-Meistaking van 1943 in het verzet te hebben gezeten, 35,1 % nam pas vanaf mei 1943 of later deel, en 20,6 % trad pas na september 1944 toe. Bovendien moet hier nog aan toegevoegd worden dat de personen die in de periode mei 1943-augustus 1944 zijn toegetreden, niet allemaal in de zomer van 1943, dus vrij snel na de Meistaking zijn toegetreden. Integendeel, een niet te verwaarlozen deel geeft aan bijvoorbeeld pas in het voorjaar of zomer van 1944 te zijn toegetreden. Deze gegevens wijzen erop dat de Meistaking toch niet van doorslaggevend belang is geweest bij het kiezen voor verzet. Hier moeten echter twee kanttekeningen bij worden geplaatst:

- Dit beeld verandert wanneer er onderscheid wordt gemaakt tussen stad en platteland. In Leeuwarden was 48,8 % van de Verenigingsleden al voor de Meistaking actief in het verzet, 30,1 % trad daarna toe en 21,5 % pas na september 1944. In de districten Drachten en Stiens is deze verhouding 33,9 %-40,2%-25,9%. Hier lijkt dus een grotere rol weggelegd te zijn voor de Meistaking.
- In de tweede plaats moet de bron kritisch beschouwd worden. Het vermoeden is al opgeworpen, dat het archief van de Vereniging Friesland 1940-1945 vooral verzetsmensen bevat die tot de categorie 'serieus' gerekend kunnen worden. De kans is dus groot dat de groep 'verzetsmensen van het eerste uur' hier enigszins oververtegenwoordigd is, en dat mensen die pas later tot het verzet toetraden, ondervertegenwoordigd zijn. Dit blijkt al uit de uitkomst van deze steekproef, dat 'slechts' zo'n 20 procent van alle personen pas na september 1944 bij het verzet zou zijn gegaan. Als we kijken naar de absolute cijfers, kan dit nooit kloppen. Het aantal NBS-ers alleen moet al rond de 3000 hebben gelegen, dus het werkelijke percentage zou eerder in de buurt van de 80 % moeten zitten. Verder is belangrijk hoe mensen het vragenformulier geïnterpreteerd hebben. De vraag 'Sinds welke datum is u illegaal werkzaam?' wordt door sommigen beantwoord met de datum waarop zij tot een van de op het formulier genoemde organisaties toetraden. Anderen hebben ingevuld 'gedurende de hele oorlog'. Waarschijnlijk zullen beide categorieën mensen sinds mei 1940 illegale werkzaamheden uitgevoerd, en werden pas later lid van een organisatie. Beide worden echter wel verschillend in het systeem gezet. En tot slot is er natuurlijk altijd de vraag, in hoeverre de aanmeldingsformulieren naar waarheid zijn ingevuld.

Figuur 5. De kleuren geven het aandeel aan van de gehele populatie dat in een bepaalde periode is toegetreden tot het verzet. Het gaat hier dus om procenten van het totale aantal verzetsmensen. Dit kan helaas niet vertaald worden in absolute cijfers, omdat hiervoor niet voldoende materiaal beschikbaar is.

Het bestaande beeld van de Meistaking als “lont in het kruit” moet dus enigszins genuanceerd worden.¹² De conclusie moet zijn dat de Meistaking wel degelijk als omslagpunt kan worden gekarakteriseerd, maar dan eerder als het gaat om de mate van *organisatie*, en niet zozeer de *bereidheid tot verzet*. Uit de cijfers blijkt dat die bereidheid er voor de Meistaking al was, terwijl er daarna wel een grotere mate van organisatie ontstond, en de organisaties een steeds professioneler karakter kregen (zie verderop in dit onderzoek over de ontwikkeling van onder andere LO, en KP).

2.5. De organisaties

2.5.1. Ordedienst (OD)

Opgericht: Mei 1940

Begin Friesland: augustus 1940

Werkzaamheden: Sabotage, spionage, contact met Engeland en de orde bewaren na de bevrijding.

De OD ontstond al snel na de invasie, en bestond vooral uit ex-militairen die de capitulatie niet zomaar wilden accepteren. Na de capitulatie doken veel ex-militairen onder en namen hun wapens mee. Zij vormden de eerste verzetskernen in Nederland. Dit verklaart ook waarom de Duitse bezetters diverse maatregelen doorvoerden om ex-militairen weer in krijgsgevangenschap te kunnen plaatsen. Veel actief verzet was er echter niet. De OD was opgericht vanuit de optimistische gedachte dat het snel voorbij zou zijn met de Duitse bezetting van Nederland. De OD zou dan zorg dragen voor het in goede banen leiden van de situatie na de bevrijding. Tijdens de bezettingsperiode deed de OD alleen aan spionage, en onderhield een lijn met Engeland. Er was binnen de gelederen van deze vroege organisaties veel discussie over de houding die aangenomen zou moeten worden, en over het nut van gewapend verzet. “Het goeddeels vlakke Nederland was geen land om partizanen te verbergen, die militair de vijand vanuit hun schuilplaatsen bestookten,” schrijft Ype Schaaf in zijn boek *Laarzen op de Lange Pijp*.¹³ “Bovendien was het Duitse antwoord, dat bestond uit meedogenloze

¹² Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 87.

¹³ Schaaf, Ype, *Laarzen op de Lange Pijp*. Leeuwarden in de Tweede Wereldoorlog (Franeker, 1994),

represailles op de burgerbevolking, te effectief." De kern van de landelijke OD werd echter al vroeg opgerold. Op 3 mei 1942 werden 72 leden van de organisatie gefusilleerd in kamp Sachsenhausen, Duitsland, en op 11 mei nog eens 24. De arrestaties bezorgden de OD in Friesland ook een flinke klap en er bleef maar weinig over van de organisatie. Vlak voor de bevrijding, werd weer een beroep gedaan op de gehavende en nauwelijks meer actieve OD. Op bevel van Prins Bernhard vanuit Londen zou de organisatie aan het hoofd komen te staan van de nieuw op te richten Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS). Veel van de leidinggevende figuren kregen ook nu weer een belangrijke functie toegewezen. Over de relatie tussen OD en NBS en de doorstroom tussen deze organisaties is meer te lezen in paragraaf 2.5.7., over de NBS. In het archief van de Vereniging zijn in totaal 57 personen te vinden die als organisatie 'OD' hebben opgegeven. Dit komt neer op 4,5 procent van het totaal. Hun gemiddelde leeftijd lag in de oorlogsjaren tussen de 36 en 41. In Friesland waren Arie Meijer (schuilnaam 'De Boer'), Sietse Camping ('Pake'), P.T. van den Herberg ('Servaas'), B.Brokken ('Groen'), Roel Walda ('Vander') en A. Bergsma ('Nico') betrokken bij de OD in de vroege periode. Naast de OD waren er nog andere organisaties, gevormd door oranjegezinde ex-militairen, zoals het Legioen Oud-Frontstrijders (LOF) en de Oranjewacht. Van de laatste was Leo Twijnstra de eerste Fries die voor zijn verzetswerk zou worden gefusilleerd, op 9 juli 1942. Een andere belangrijke persoon binnen deze organisatie was Anno Houwing ('Van Delden'). Hij zou gedurende de hele oorlog verzetswerk blijven doen en de bezetting overleven.

Spionage

Het kopje 'spionage' is lastig in te vullen. Het verzamelen van inlichtingen gebeurde in verschillende verzetsorganisaties, of soms op individueel initiatief. Vaak wisten verschillende verzetsgroepen- en mensen - met het oog op de veiligheid - niet van elkaar dat ze inlichtingen verzamelden. Het kopje is onder de paragraaf over de OD geplaatst, omdat veel van de vroege spionageacties door OD-leden werden uitgevoerd en deze organisatie een nauwe band onderhield met het Bureau Inlichtingen (BI) in Londen. Omdat spionage niet onder één organisatie in het bijzonder valt, is dit ook niet als keuze op het aanmeldingsformulier aangegeven. Een enkel lid geeft wel aan dat hij of zij zich tijdens de bezetting heeft beziggehouden met het verzamelen van inlichtingen, maar deze populatie is niet groot genoeg om een berekening op uit te voeren. Er zullen hier dus ook geen cijfers gepresenteerd worden over spionage. Hieronder toch een beschrijving van de belangrijkste activiteiten van de inlichtingendiensten van het verzet.

1. Spionage voor de geallieerden

Een belangrijk onderdeel van het werk van de eerste verzetsgroepen was spionage. Hierbij waren soms individuen actief, zoals de eerder genoemde Sieds van Straten, maar vaak stonden deze in contact met het semi-militaire verzet van bijvoorbeeld OD en LOF. Belangrijk doelwit van spionage in Friesland waren de vliegbasis in Leeuwarden en de Afsluitdijk. In Dokkum ontstond een spionagegroep die zich met deze objecten bezighield.¹⁴ Van Straten deed twee dagen na de Duitse inval al een poging de Afsluitdijk over te fietsen en zijn bevindingen over te brengen aan de militaire leiding. Hij werd echter tegengehouden.¹⁵ Na de dood van Van Straten (hij stierf in de oorlog door een natuurlijke oorzaak) werd het spionagewerk opgepakt door de ook uit Dokkum afkomstige Wietse Woudsma ('Rienk Prins').¹⁶ In 1943 ontstonden er verschillende organisaties die zich specifiek gingen bezighouden met spionage en communicatie, zoals het Bureau Inlichtingen en de Geheime Dienst Nederland (GDN). Deze organisaties onderhielden contact met Londen en verzorgden en onderhielden ontsnappingslijnen, bijvoorbeeld via Zwitserland, Zweden en de Biesbosch (na september 1944). Langs deze lijnen werden geallieerde piloten, joden en verzetsmensen naar bevrijd gebied gesluisd. Na de geallieerde invasie in het najaar van 1944 veranderde het werk van de spionagediensten (zie 3.).

¹⁴ Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 267.

¹⁵ Wijbenga, Pieter, *Bezettingstijd in Friesland I Weifeling en keus* (Leeuwarden, 1995), 27.

¹⁶ Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 267.

2. Spionage voor de illegaliteit

De LO had een eigen spionageafdeling, De Centrale Inlichtingen Dienst (CID). Deze hield zich vooral bezig met “het inwinnen van inlichtingen betreffende allerlei onbetrouwbare en staatsvijandige elementen [...]”.¹⁷ Deze gegevens konden van vitaal belang zijn voor de illegaliteit, en haar voortbestaan. Er was twijfel over of het wel verstandig was om deze gegevens allemaal centraal te verzamelen: bij een inval zou de SD dan een grote slag slaan. De voordelen wogen echter zwaarder dan de nadelen. De ingewonnen inlichtingen werden onder verzetsorganisaties verspreid door de zogenaamde berichtendienst. De CID beschikte hiervoor over technische hulpmiddelen zoals radio's en ontvangers, en werden hierbij vaak geholpen door personeel van bijvoorbeeld de PTT. Van deze verbindingen maakte ook de illegale pers handig gebruik, vandaar dat de CID in Het Grote Gebod wordt aangeduid als “het illegale ANP”.¹⁸

3. Spionage voor de NBS

Na september 1944 lag de prioriteit van de inlichtingendiensten niet meer bij het bestuderen van de Duitse verdedigingswerken; die waren immers doorbroken. Het inventariseren van de troepenverplaatsing kwam nu op de voorgrond.¹⁹ De NBS was opgericht, en de spionageafdeling van het verzet heette nu Sectie Inlichtingen, onder leiding van Egbert Bultsma ('Eppie') uit Leeuwarden. Het huzarenstuk van de Sectie Inlichtingen in Friesland was het opzetten van 'de Luisterpost' in het Burmaniahuis in Leeuwarden, in februari 1945. Hier vonden de verhoren van gevangengenomen verzetsmensen plaats. Technici van de PTT, die voor het verzet werkten, verstopten geheime microfoons in de telefoons van de SD en legden een verbindingsslijn naar de boekhandel van C. Wielinga, verderop in de stad. Dag en nacht werd de lijn afgeluisterd, door zes personen, onder leiding van Eeuwke Koopmans ('Kopie'). Op deze manier kon het verzet meteen personen waarschuwen wiens naam in de verhoren werden genoemd. Het relaas van de Luisterpost wordt verbeeld in de korte film 'Verzet in Leeuwarden', vlak na de bevrijding opgenomen door Bultsma. In de film komen veel van de originele hoofdrolspelers in beeld.²⁰

2.5.2. Illegale Pers

Opgericht: verschillend

Werkzaamheden: schrijven, drukken en verspreiden van illegale lectuur.

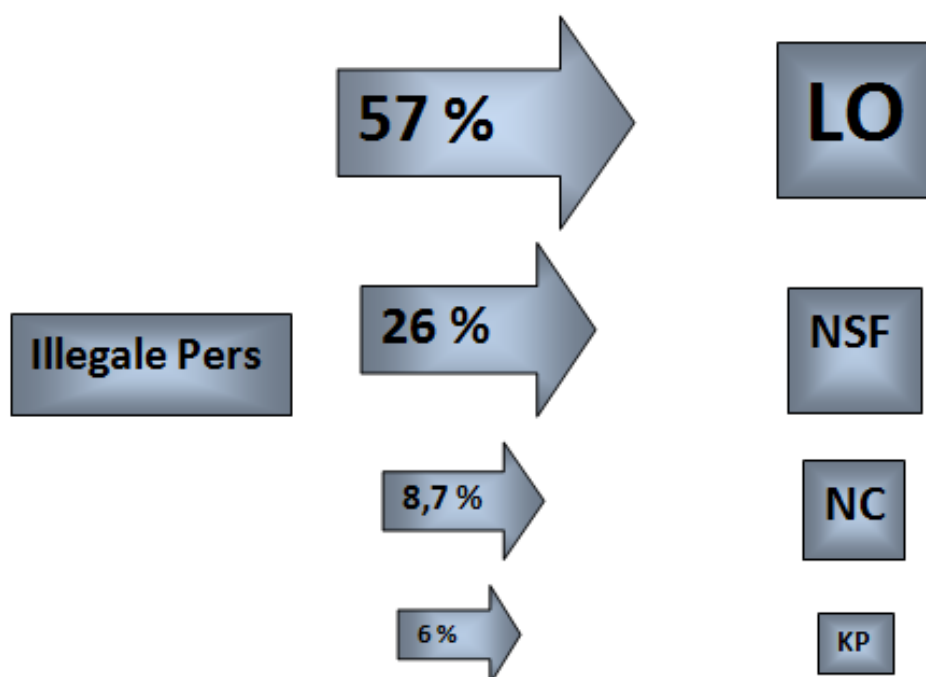
De illegale pers ontstond doordat bestaande kranten niet lid wensten te worden van de nationaalsocialistische Cultuurkamer en de door de bezetters opgelegde boodschap uit te dragen, of doordat verzetsgroepen een manier zochten om clandestiene informatie te verschaffen en het moreel hoog te houden. Opvallend is dat deze vorm van “moreel” verzet vaak gepaard ging met meer praktische daden. In het onderstaande schema (figuur 6.) is weergegeven welk deel van de illegale pers ook betrokken was bij andere verzetsorganisaties. Afgezien van een aantal gevallen van overlap, van personen die bij twee of meer andere verzetsorganisaties waren aangesloten, blijkt dat de overgrote meerderheid van de personen die betrokken waren bij de illegale pers, ook werkzaam was in meer praktische vormen van verzet.

¹⁷ Aerde, van ea [red.], *Het Grote Gebod* I, 635.

¹⁸ Ibidem, 636.

¹⁹ Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 269.

²⁰ 'Verzet in Leeuwarden' (Eppie Bultsma en Piet Plantinga, 1945).

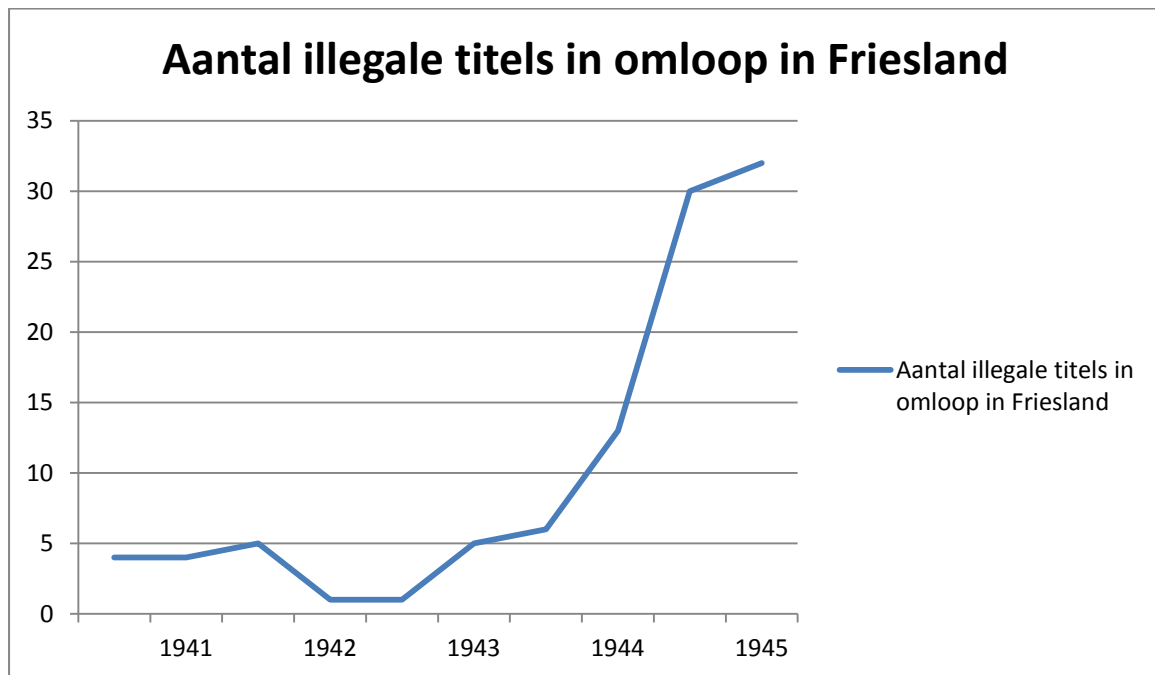

Figuur 6. Het verband tussen de illegale pers en andere verzetsorganisaties.

In Friesland werden verschillende illegale bladen verspreid. De vorm waarin dit gebeurde verschilde. Zo waren er bijvoorbeeld de grote (landelijke) illegale bladen, waarvan *Vrij Nederland*, *Trouw*, *Je Maintiendrai* en *Het Parool* de belangrijkste waren. Er waren een aantal groepen actief in Friesland. Zo was er bijvoorbeeld de groep-Lever in Sneek, met onder andere Willem Santema, Willem Stegenga, Roel Walda, Eeuwke Koopmans en de familie Lever. Zij verspreidden onder andere *Vrij Nederland* en *Trouw*.²¹ De gebroeders Wierda waren met hun verzetsgroep verantwoordelijk voor de verspreiding van *Je Maintiendrai*. De bladen werden gedrukt bij verschillende drukkers, of gestencild. Illegale drukkers in Friesland waren de familie van der Weij (van wie vader Tiede, en zoons Pieter, Sjouke en Theunis alle vier om het leven zijn gekomen) en Terveer in Leeuwarden, en A.J. Osinga in Bolsward. Een aantal van de landelijke bladen kreeg in Friesland een eigen editie, die ook plaatselijk gedrukt werd. Soms kregen de plaatselijke edities een eigen naam. Zo werd bijvoorbeeld in Friesland *Noorderlicht* uitgegeven, de Friese versie van *De Waarheid*. Ook waren naamsveranderingen soms nodig om de bezetter op een verkeerd spoor te zetten. Zo gaf dezelfde groep die *Trouw* produceerde, ook het blad *V3* uit, en veranderde *Je Maintiendrai* tijdelijk in *De Koerier*, en later in *De Nieuwe Koerier*. Vaak bestonden de krantjes uit teksten van nieuwsbulletins, opgenomen van het Engelse radiojournaal. Daarnaast bevatten veel illegale bladen opinieartikelen, waarschuwden zij de bevolking voor de wreedheden van de bezetters, gaven ze omschrijvingen van beruchte collaborateurs en riepen ze op om niet aan bepaalde maatregelen gehoor te geven. Tot slot waren er nog de bladen die dienden tot morele steun. Deze bevatten bijvoorbeeld gedichten en spotprenten. Dit gold ook voor de grote hoeveelheid alleen regionaal verspreide blaadjes. Vooral na dolle dinsdag, 6 september 1944, nam het aantal illegale bladen enorm toe. Er was nu een enorme behoefte bij de bevolking om van nieuws over het optrekkende front te worden voorzien. De kranten waren van uiteenlopende signatuur, beginnend aan de linkerkant met het communistische *Noorderlicht*. In het midden van het spectrum was er volgens Ypma “een progressieve middengroep, waarin nog mensen van allerlei richting samenwerken”. Hiertoe behoorden kranten als *Vrij Nederland* en *Je Maintiendrai*. Uiterst rechts bevonden zich de conservatieve bladen van conservatief christelijke signatuur,

²¹ *De Waag staat in brand. Sneek en omstreken 1940-1945*. Uitgave van de Stichting Sneek 1940-1945 (Leeuwarden, 1995), 47.

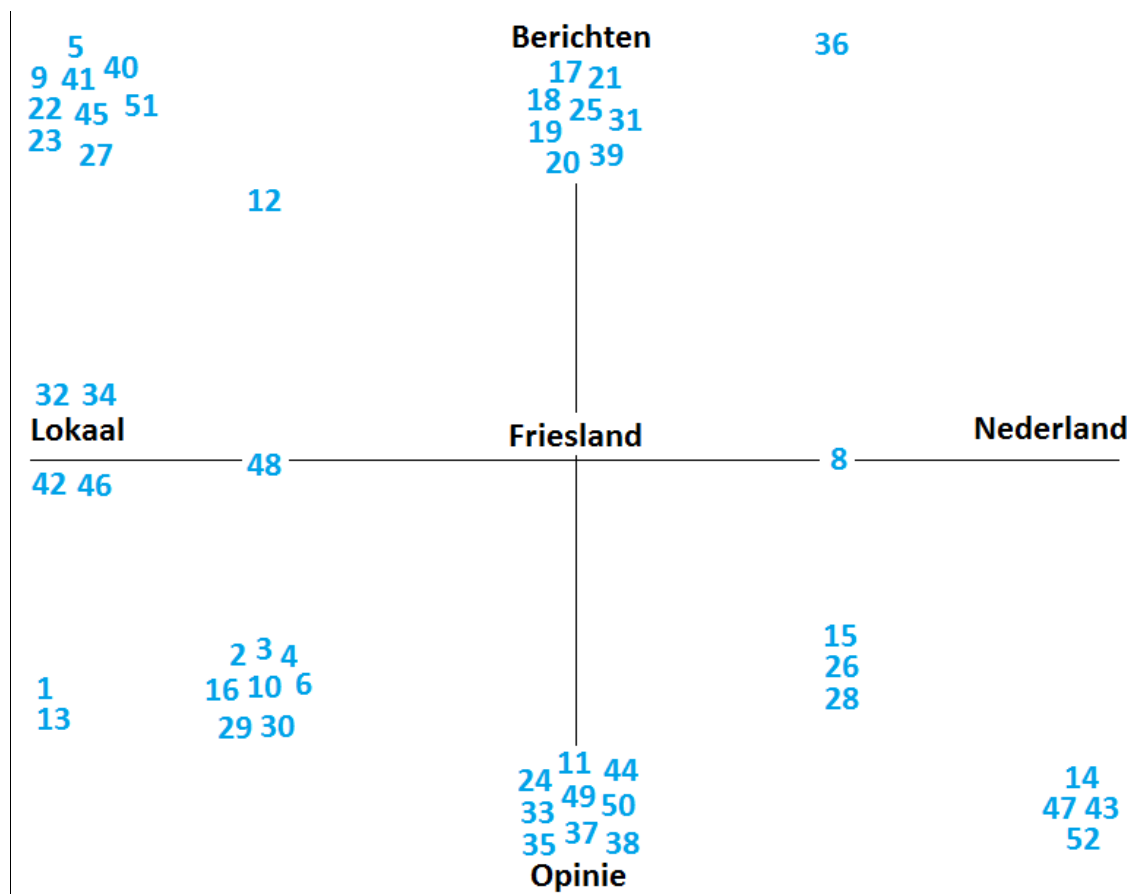
zoals het Gereformeerde *Trouw*. “Verreweg de breedste weerklank vonden beide laatstgenoemde groepen,” aldus Ypma.²² De illegale pers was een belangrijk onderdeel van het verzet. In de onderzochte populatie zijn 300 personen die aangeven hierbij betrokken te zijn geweest. Zij vormen 23,8 procent van het totaal. De gemiddelde leeftijd binnen de illegale pers was lag in de oorlog tussen de 30 en 35 jaar.

Figuur 7. Bron: Winkel, Lydia E., *De ondergrondse pers 1940-1945* (Den Haag, 1954).

De bovenstaande grafiek laat zien hoeveel illegale kranten in Friesland in omloop waren op een bepaald moment tijdens de bezetting. Zoals verwacht laat de grafiek een sterke stijging zien na de tweede helft van 1944, om precies te zijn na dolle dinsdag, 6 september.

²² Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 255.

Figuur 8. Voor een lijst met alle illegale kranten die in Friesland zijn verspreid, zie bijlage 2.

Figuur 8 is ontworpen om een beeld te schetsen van het karakter van deze illegale bladen. De horizontale lijn geeft aan of de bladen lokaal (d.w.z. in één stad of dorp), in heel Friesland, of in heel Nederland werden uitgegeven. Er zijn nog tussencategorieën, zoals uitgaven speciaal voor Noord-Nederland, of bladen die het niveau van het lokale overstijgen maar niet in heel Friesland werden gelezen. De verticale lijn geeft het soort bladen aan, waarbij uiterst bovenin pure nieuwsvoorziening is, en onderaan de lijn opinie. Hier tussenin vinden we bladen als *De Geus* (Harlingen), waarin vooral NSB-ers werden bespot en plaatselijke toestanden werden besproken.²³ Hoewel deze inhoud natuurlijk als stemmingmakend kan worden bestempeld, werd er wel degelijk ook nieuws gebracht.

²³ Winkel, Lydia E., *De ondergrondse pers 1940-1945* (Den Haag, 1954), 110.

Illegale pers

- Drukker
- Regionale uitgave
illegaal blad

Figuur 9.

2.5.3. Nationaal Comité van Verzet (NC)

Opgericht: eind 1942

Begin Friesland: april 1943

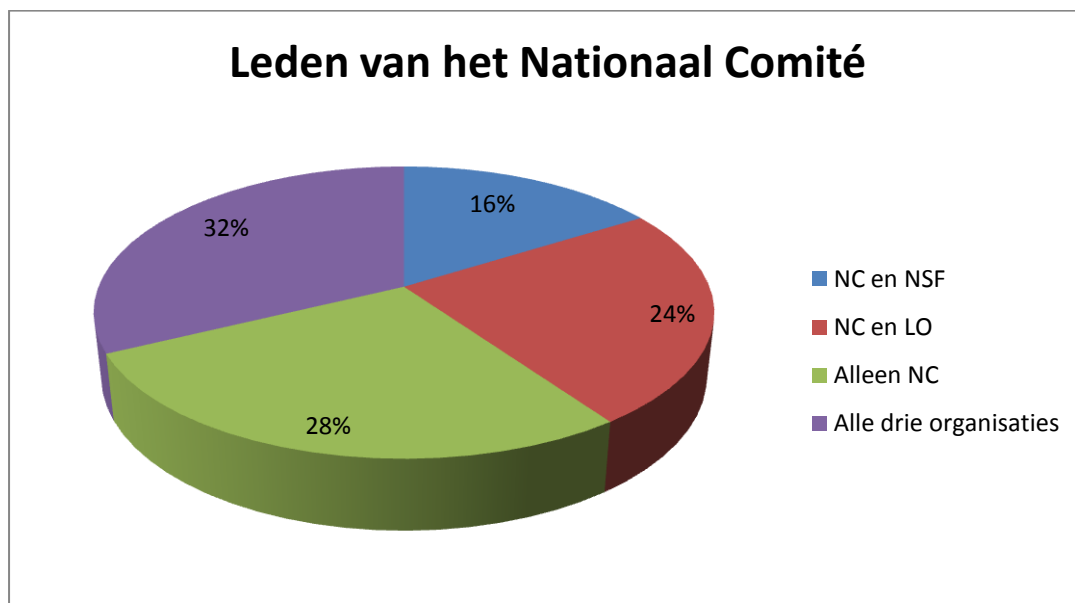
Werkzaamheden: het bedrijfsleven aanzetten tot verzet, dienen als overkoepelende organisatie voor het georganiseerde verzet in Friesland.

In het voorjaar van 1943, nog vòòr de Meistaking, werd het Nationaal Comité van Verzet opgericht, met als doel in het bedrijfsleven en onder ambtenaren aan te zetten tot verzet. De behoefte aan een overkoepelende organisatie van de verschillende verzetskernen was landelijk al ingevuld door de Raad van Verzet, maar deze is in Friesland nooit van de grond gekomen. De landelijke NC-top had contact gelegd met Klaas Leijenaar ('Looyenga'), die ook nauw bij de Nederlandse Unie betrokken was. Looyenga nam de provinciale leiding van het NC op zich. Op de vergaderingen waren verder aanwezig: Jan Evenhuis, namens het NSF, Douwe Witteveen ('Jaap') namens LO-KP, Siebe Schootstra ('S2') namens het verzet in het bedrijfsleven en Karel Westerling ('Noorderling') namens de boeren. Leijenaar zelf vertegenwoordigde de ambtenaren.²⁴ Het NC had ook nauwe banden met *Je Maintiendrai*. In september 1943 werd duidelijk dat de SD serieus op zoek was naar Leijenaar. Hij moest op dat moment terugtreden als voorzitter van het NC, en ging zich vooral concentreren op

²⁴ Kuipers, *Voor vrijheid en recht*, 6.

het werk voor *Je Maintiendrai*. Schootstra volgde hem op als voorzitter, en Sietse Rienks trad toe als lid van het NC. De top van het NC bleef functioneren tot februari 1944, toen Karel Westerling werd opgepakt. Hiermee was het contact met de boeren verstoord. In juli 1944 werd Jan Evenhuis opgepakt, en Witteveen moest onderduiken. Schootstra moest ook onderduiken, maar bleef zijn verzetswerk voorlopig voortzetten. Toen hij in december op het nippertje aan een arrestatie wist te ontsnappen, legde hij zijn werk stil.²⁵ Ook de plaatsvervanger van Siebe Schootstra, zijn broer Rienk ('Erres') werd eind dat jaar opgepakt. De nieuwe provinciaal leider van de LO, D. Okma ('De Jong'), zorgde dat het NC bleef bestaan. Volgens Wijbenga was hij "de man bij wie alle draden van het verzet samenkwamen," in een voor het Friese verzet moeilijke tijd.²⁶

Het aantal leden van het Nationaal Comité in deze populatie bedraagt 85. Dit is 6,7 procent van het totaal. Van deze personen was 45,9 procent ook betrokken bij het NSF, en 56,5 procent bij de LO. De overlap komt omdat veel personen bij alle drie de organisaties betrokken waren, en maar weinig alleen bij het NC. Gemiddeld waren leden van het Nationaal Comité tussen de 32 en 37.

Figuur 10.

2.5.4. Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO)

Opgericht: Oktober 1942

Opgericht Friesland: Februari 1943

Werkzaamheden: Het huisvesten en verzorgen van onderduikers

Na verloop van tijd kreeg het verzet een meer praktisch karakter. De onderduikhulp in Friesland kwam al voor 1942 op gang, zij het meestal ongeorganiseerd. Grootschalige onderduik werd pas na 1942 noodzakelijk voor joden, potentiële slachtoffers van de Arbeidsinzet en geallieerde piloten. Verzetsmensen, zoals bijvoorbeeld Andries van der Meulen ('Kappie Marie') hielpen tijdens de bezetting tientallen piloten te ontsnappen uit Nederland.²⁷ Helaas heeft slechts één piloot bevrijd gebied bereikt. De rest liep in Antwerpen in de armen van de verrader Rene van Muylen. De LO kan worden beschreven als de spil van het Friese verzet. Alles hing samen met of stond in dienst van de onderduikhulp. Het vlakke Friesland was geschikt voor de onderduik: er waren weinig Duitsers, er was voldoende voedsel en in het weidse landschap kon men gevaar al van een ruime

²⁵ <http://www.friesgenootschap.nl/artikelen/schootstra.htm>. Geraadpleegd op 27-3.

²⁶ Wijbenga, Pieter, *Bezettingstijd in Friesland II Met de rug tegen de muur* (Leeuwarden, 1995), 39.

²⁷ Wijbenga, *Bezettingstijd in Friesland II*, 247.

afstand zien aankomen. Voor het verzorgen van de grote groepen onderduikers was een professionele aanpak vereist. Het zogenaamde Centraal Distributie Kantoor (CDK) zorgde voor een eerlijke verdeling van het door de LO en KP buitgemaakte bonmateriaal. Verder waren er de vervalsers, die werkten voor de Falsificatiecentrale (FC) en de Persoonsbewijzen-Sectie (PBS). Er ontstond een grote vraag naar valse persoonsbewijzen, na de eerste deportaties van joden eind 1942, en de massale tewerkstellingen in begin 1943.²⁸ De vraag naar valse distributiestempels groeide na de invoering van de Tweede Distributie Stamkaart - een persoonsgebonden kaart die alleen op vertoon van een geldig persoonsbewijs kon worden afgehaald -, in begin 1944, die het aanzienlijk moeilijker maakte om aan distributiebonnen te komen.²⁹ De vervalsers waren vaak afkomstig uit de artistieke wereld, en maakten persoonsbewijzen en distributiestempels levensecht na.

De ontwikkeling van de LO

1. De Onderduikersbeurs, februari-oktober 1943

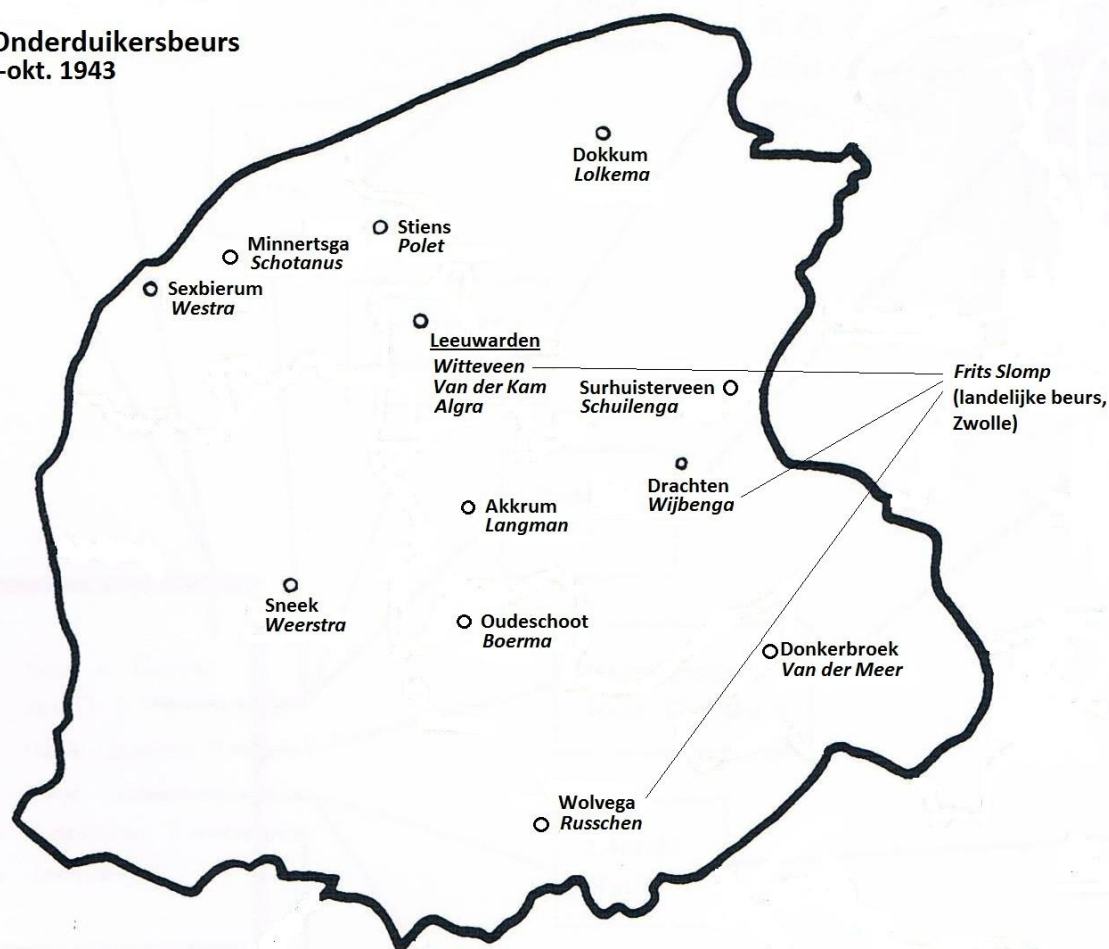
De LO ontstond eind 1942 toen de gereformeerde dominee Frits Slomp ('Frits de Zwerver') contact legde met Douwe Witteveen ('Jaap') in Leeuwarden. Deze zette de LO in Friesland op. Op vrijdag trokken leden van deze vroege LO naar de "onderduikersbeurs" in Leeuwarden en ontmoetten daar mensen uit de rest van het land die onderduikadressen zochten. Naast Witteveen zelf waren hierbij aanwezig: Jacob Russchen ('Peter') uit Wolvega, Ale Algra ('A2') en Marten van der Kam ('Max van Ieperen') uit Leeuwarden, Pieter Wijbenga ('Geale') uit Drachten, Weerstra ('Jo') uit Sneek, Rients Westra uit Sexbierum, Meindert Polet ('Sigterman') uit Stiens, Sietse Lolkema ('Sietse') uit Dokkum, Langman ('Kortenaar') uit Akkrum, Ds. P. Boerma ('Oom Piet'), Folkert de Jong ('Molotov') en Dirk Schotanus ('Schroor') uit Minnertsga.³⁰

²⁸ Aerde, van ea. [red.], *Het grote gebod* I, 615.

²⁹ Voor een nuttig overzicht van alle ingevoerde distributiekaarten in Nederland, zie <http://familiezoen.info/Distributie.htm>. Geraadpleegd op 3-4.

³⁰ Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 84.

**De Onderduikersbeurs
Feb.-okt. 1943**

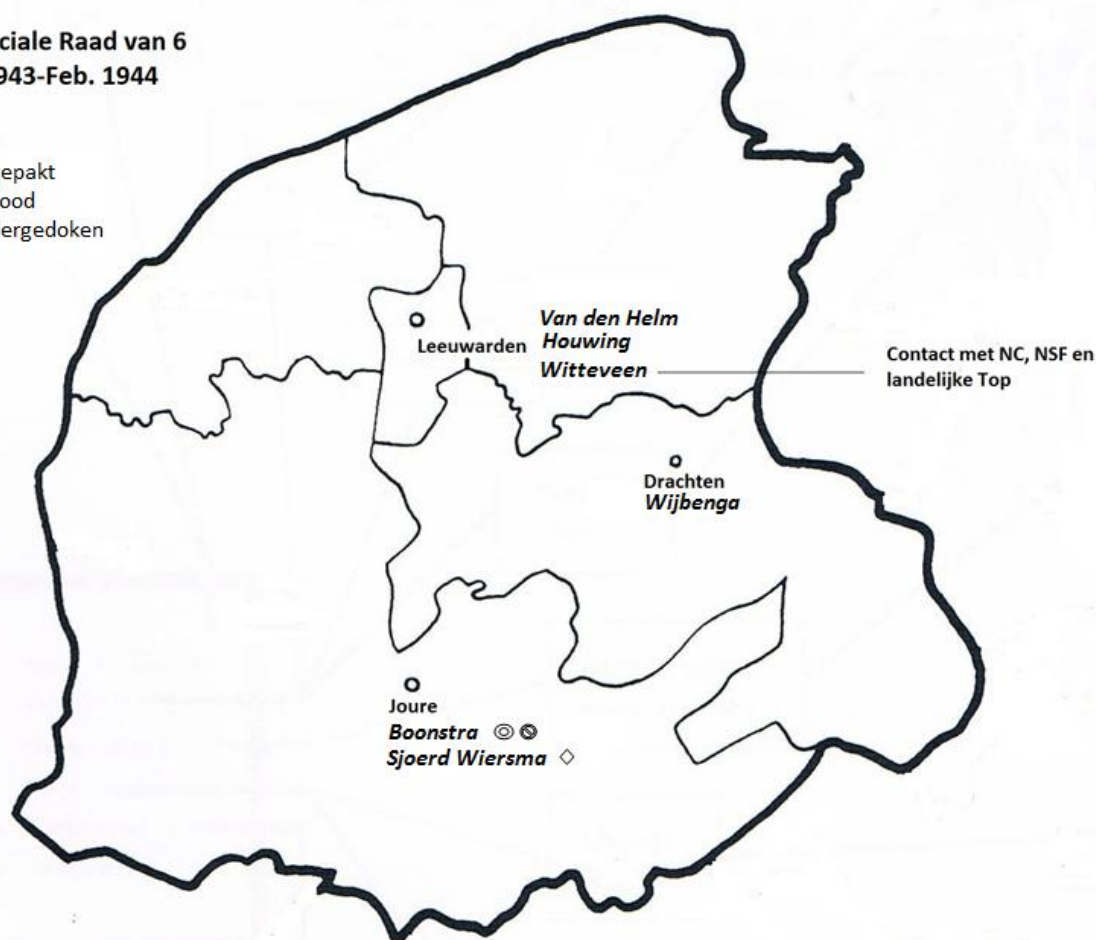
Figuur 11.

2. De Provinciale Raad van 6, oktober 1943- februari 1944.

De vergaderingen van de beurs, waar soms wel 20 man tegelijk samenkwamen, werden afgeschaft en in oktober 1943 werd er een provinciale raad (PR) opgericht van 6 personen. Deze bestond uit Anno Houwing ('Van Delden', als provinciaal leider), Witteveen (die het contact onderhield met het NC en NSF, en de landelijke top), Krijn van den Helm (leider in het noorden), Wijbenga (leider in het oosten), Uilke Boonstra en Sjoerd Wiersma ('Sjouke') in Joure. De eerste flinke tegenslag voor de PR in Friesland kwam toen Boonstra in februari 1944 werd opgepakt, met als gevolg dat ook Wiersma moest onderduiken.

**Provinciale Raad van 6
Okt. 1943-Feb. 1944**

- ⊙ Opgepakt
- ⊗ Gedood
- ◇ Ondergedoken

Figuur 12.

3. De Provinciale Raad Februari-juli 1944

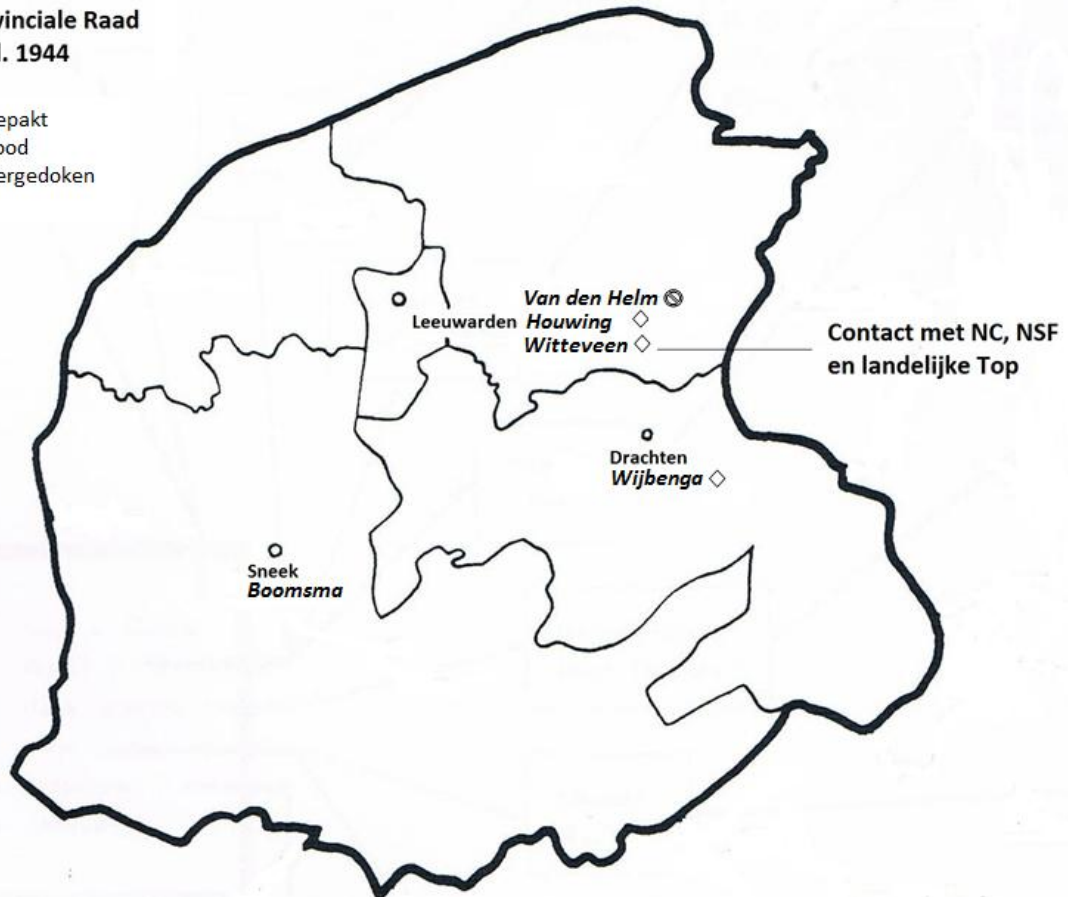
Na de arrestatie van Boonstra en de onderduik van Sjoerd Wiersma veranderde het een en ander in de organisatie van de LO in Friesland. Na een tijdelijke waarneming van Van den Helm en Wijbenga nam Jacobus Johannes Boomsma ('Karel I') de leiding van Zuid-west Friesland op zich, en het zenuwcentrum verplaatste zich van Joure naar Sneek. Boomsma werd, in tegenstelling tot zijn voorgangers in Joure, niet opgenomen in de Provinciale Raad. Hiermee raakte het zuidwesten van Friesland steeds meer vervreemd van de rest van de provincie, en groeide Sneek uit tot een zelfstandig district. Deze ontwikkeling zou na de oorlog nog steeds doorwerken in de aparte status van de Stichting Sneek 1940-1945 ten opzichte van de Stichting en Vereniging Friesland 1940-1945. Ypma schrijft hierover: "Leeuwarden vond dat Sneek altijd in de eerste plaats aan zichzelf dacht; Sneek was van opvatting, dat het in Leeuwarden, dat de pretentie had de leiding in het hele provinciale verzet voor zich op te eisen, desondanks organisatorisch nog wel eens rammelde."³¹ Leeuwarden kreeg steeds meer een centrale functie, te meer omdat nu ook Wijbenga onderdak vond in de provinciale hoofdstad, en daar zijn verzetsactiviteiten voortzette. Dit alles duurde tot 15 juli 1944, een zwarte dag voor het Friese verzet. Er werd een inval gepleegd in Tamminga's kaaspakhuis, waar de LO en KP diverse wapens bewaarden. Tot overmaat van ramp bevond zich hier ook de gehele administratie van het NSF, hier in allerijl naartoe gebracht nadat Jan Evenhuis, de provinciale hoofdman van deze organisatie (zie paragraaf 2.5.5.) op 10 juli in Amsterdam was gearresteerd. De inval leidde tot een reeks arrestaties. Op 25 augustus werd Van den Helm doodgeschoten op het adres van zijn schoonouders in Amersfoort. Door de vondst werd het de SD ook

³¹ Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 170.

duidelijk wie de eerder opgepakte Evenhuis was. Hij werd naar kamp Vught overgebracht en daar op 18 augustus gefusilleerd. Daarop moesten Wijbenga, Houwing en Witteveen alle drie onderduiken.

De Provinciale Raad Feb.-jul. 1944

- ⊙ Opgepakt
- ⊗ Gedood
- ◇ Ondergedoken

Figuur 13.

4. De Provinciale Raad eind 1944

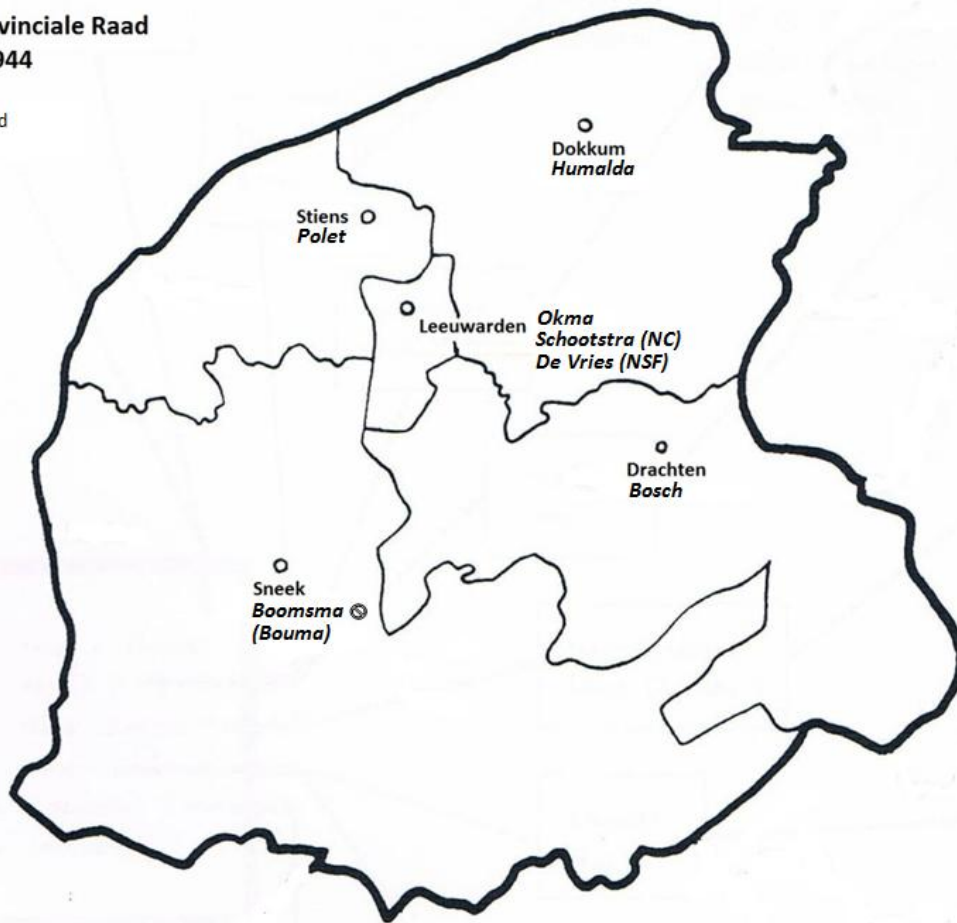
Oktober 1944 was er een hoop veranderd. De 6 personen die de originele provinciale raad hadden gevormd waren allemaal verdwenen. Er waren nog maar 4 districten. Dirk Okma ('De Jong') uit Leeuwarden werd provinciaal leider. De vier districten werden vertegenwoordigd door L. Bosch ('Van Houten') uit Drachten, Polet ('Sigterman') uit Stiens, en D. Humalda ('Wessels') uit Dokkum. Boomsma werd nu ook weer opgenomen in de Provinciale Raad, namens het district Sneek, maar werd kort daarna gedood toen hij op 6 november op het adres van het KP-hoofdkwartier in Sneek aanbelde, waar hij werd opgewacht door Duitse militairen. Hij werd op de vlucht doodgeschoten. Boomsma werd opgevolgd door 'Bouma'. Verder namen namens het NC Siebe Schootstra, en namens het NSF Siebren de Vries ('De Boer') uit Leeuwarden zitting in de Provinciale Raad.³² Bovendien werden de vergaderingen regelmatig bijgewoond door "één der K.P.-leiders."³³ Waarschijnlijk was dit Oberman of Wijbenga. De laatste dook na de overval op Tamminga's Kaaspakhuis onder, maar bleef zijn verzetswerk doorzetten. Zo'n anderhalve maand later, na dolle dinsdag, dook hij weer op. Ook Schootstra zat tijdens deze laatste maanden van 1944 ondergedoken, maar ging net als Wijbenga door met het bijwonen van vergaderingen. Er waren nu ook steeds vaker vervangers, die regelmatig in de plaats van de regionale leiders de vergaderingen bezochten. Dit had alles te maken met de toenemende druk van de bezetter, en het grote aantal arrestaties dat in deze laatste periode werd verricht (dit blijkt ook uit het in snel tempo toenemende aantal overvallen op gevangenen, zie ook figuur 19).

³² Aerde, van ea. [red.], *Het grote gebod* I, 174.

³³ Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 108.

De Provinciale Raad Eind 1944

⊗ Gedood

Figuur 14.

De LO als spil

In totaal hebben 595 mensen aangegeven voor de LO te hebben gewerkt. Dit komt neer op 43,7 procent van alle verzetsmensen. De gemiddelde leeftijd binnen de LO lag tijdens de oorlogsjaren tussen de 32 en 37 jaar oud. De LO wordt vaak benoemd als centraal orgaan binnen het Friese verzet. Dit is niet verwonderlijk, het meeste werk had dan ook te maken met het plaatsen en verzorgen van onderduikers en dit was voor de meeste mensen ook de meest concrete manier om verzet te bieden aan het Duitse regime en anderen te helpen. De LO had vooral sterke banden met de Knokploegen (KP). Die waren dan ook opgericht op initiatief van de Top van de LO (zie paragraaf 2.5.6.). We zien dan ook veel dezelfde namen terugkomen in beide organisaties. Uit de cijfers blijkt dat de LO ook banden had met andere verzetsorganisaties. Een hele belangrijke daarvan is het Nationaal Steunfonds (NSF). Dit is niet verwonderlijk, aangezien de werkzaamheden van het NSF vrijwel in zijn geheel in dienst stonden van de onderduikhulp (zie paragraaf 2.5.5.). Maar liefst 62,4 procent van de leden van het NSF was ook actief binnen de LO. Andersom is berekend dat 48,2 procent van de LO bestond uit leden van het NSF. Misschien wel het meest opvallende verband is al even genoemd, dat tussen de LO en de illegale pers. Dit verband is opvallend omdat de primaire werkzaamheden van de andere organisaties zich richten op de praktische hulp aan onderduikers, terwijl het werk van de illegale pers een uitgesproken ideologisch karakter had (paragraaf 2.5.2.).

2.5.5. Nationaal Steunfonds (NSF)

Opgericht: 1943

Begin Friesland: Zeemanspot vanaf herfst 1941, het NSF vanaf januari 1943.

Werkzaamheden: Het verzet voorzien van financiële middelen.

De reden tot oprichting van het NSF is duidelijk: er moesten financiële middelen komen om de groeiende populatie van onderduikers en gezinnen van onderduikers te onderhouden. De voorloper van het NSF was de 'Zeemanspot'. Dit fonds was opgericht om de families van zeelieden te ondersteunen die weigerden terug te keren naar bezet gebied na de inval van het Duitse leger. In Harlingen zaten veel van deze zeelieden, en later werden ook gezinnen van zeelieden uit andere delen van het land in Friesland ondergebracht. Later breidde het fonds zich ook uit tot het financieren van andere personen die door hun illegale werk in de financiële problemen kwamen. In januari 1943 legde een lid van de landelijke NC-top, Iman J. Bosch ('Pa van den Berg'), contact met de belastinginspecteur Jan Evenhuis, die in Friesland zou uitgroeien tot de belangrijkste NSF-man. Na de Meistaking vond een vergadering plaats waar ook Van den Bosch aanwezig was. De aanwezigen besloten dat de activiteiten van het NSF dusdanig uitgebreid moest worden, dat iedereen die een anti-Duitse houding wilde aannemen zich geen zorgen over geld hoefde te maken. Het NSF werd dus de financier van het verzet in de brede zin van het woord. In Friesland werd de top van het NSF gevormd door Jan Evenhuis, Magda Theunissen en Witteveen, die tevens als contactpunt met de LO fungeerde.

Vooraf voor het NSF was de inval in Tamminga's Kaaspakhuis op 15 juli 1944 catastrofaal. De complete administratie kwam in handen van de SD, en daarmee de namen van alle betrokkenen. Er volgde een arrestatiegolf. In deze maanden werden 9 Friese NSF-leden gedood. Dit waren: Jan Evenhuis, Adriaan Berghuys, Bernardus ten Hulscher, Klaas Erik Fokma, Hendrik S. van der Galiën, Bernard G.H. Melot, Lucas Sijsma, Jan Zijlstra en G.W. Navis. De hele top was weggevaagd, en degenen die niet waren gearresteerd moesten onderduiken. Siebren de Vries kwam nu in het bezit van de NSF-kas, en zette het werk, samen met de nieuwe provinciaal leider van de LO Dirk Okma, zo veel mogelijk door. Van alle verzetsmensen uit het archief Friesland '40-'45 waren er 287 betrokken bij het NSF. Dit komt neer op 22,7 procent van het totaal. De gemiddelde leeftijd lag tussen de 34 en 39.

2.5.6. Landelijke Knokploegen (LKP)

Opgericht: 'wilde' knokploegen die op de vuist gingen met bijvoorbeeld leden van de Weerafdeling van de NSB, bestonden er al sinds het begin van de bezetting, maar de georganiseerde knokploegen die nauw samenwerkten met de LO ontstonden pas in 1942/1943.

Begin Friesland: Oktober 1942

Werkzaamheden: de 'gewapende arm van het verzet'. De Knokploegen pleegden overvallen op distributiekantoren en bevolkingsregisters, alles in dienst van de verzorging van onderduikers. Later kwamen hier ook andere activiteiten bij, zoals het bevrijden van gevangenen.

In navolging van de LO werden in Friesland ook verschillende Knokploegen opgericht. Zij vormden, "de gewapende vuist van het burgerlijk verzet."³⁴ De KP diende als alternatief voor de OD, waar nogal een militaire en elitaire sfeer en hiërarchie zou heersen. In de aard van de werkzaamheden van de KP zijn er grofweg drie fases te onderscheiden: de eerste, 'wilde' fase waarin de acties van de knokploegen vooral waren gebaseerd op wraaklust en het uiten van woede over de bezetting en het optreden van de NSB (deze vorm kwam in Friesland overigens nauwelijks voor). Ook was er incidenteel sprake van gewapend verzet in de vorm van overvallen, sabotageacties en aanslagen. Dit gebeurde echter vaak in kleinschalig verband of door individuen. Pas na de oprichting van de LO ontstond de KP zoals men die kent uit de geschiedenisboeken, een organisatie die de gewapende tak van de onderduikverzorging op zich nam. Hun werk bestond uit het overvallen van distributiekantoren, arbeidsbureaus en het vernietigen van persoonsregisters. In deze fase onderscheidt

³⁴ Aerde, van ea. [red.], *Het grote gebod* I, 347.

Rogier van Aerde, een van de auteurs van het *Gedenkboek* van de LO-LKP, twee taken: de verzorgingstaak, die bestond uit het overvallen van distributiekantoren om voedselbonnen voor onderduikers te verkrijgen, en de beveiligingstaak, die bestond uit het bevrijden van verzetsmensen uit gevangenschap, het kraken van bevolkingsregisters, en het liquideren van personen die een bedreiging vormden voor het verzet.³⁵ Dit laatste is in Friesland een aantal keer voorgekomen. Er werd in Friesland getracht een juridische basis te krijgen voor het verzet overging tot het liquideren van personen. Het daartoe opgerichte Veemgericht was uniek voor Nederland. Vanaf half 1943 werkte deze verzetsrechtbank om te voorkomen dat het verzet een “bandietenbende” werd.³⁶ Er waren drie rechters, die, onafhankelijk van elkaar, op basis van de aangeleverde informatie, een vonnis moesten vellen: schuldig, onschuldig of nader onderzoek. Op deze manier zijn in de bezettingstijd waarschijnlijk elf doodvonnissen uitgesproken. Niet alle doodvonnissen zijn uitgevoerd, en de wel uitgevoerde vonnissen zijn niet altijd geslaagd. Er worden een aantal namen genoemd van mensen die als rechter zouden hebben opgetreden, maar van slechts twee is dit zeker: Mr. B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten, en Mr. J. Wedeven.³⁷ De derde fase van de KP, ontstond vanaf september 1944, toen de geallieerde opmars in Nederland begon, en de KP onderdeel van de NBS werd. Deze organisaties hielden zich bezig met sabotageacties, en het ophalen en distribueren van gedropte wapens voor de NBS. Ook Ypma onderscheidt drie fases in het werk van de KP, en geeft hierbij tevens een periodisering. Deze indeling zal hier worden aangehouden, met nog een aantal extra onderverdelingen van momenten waarop de KP in Friesland organisatorische veranderingen onderging.

1. *Vòòr de April/Meistaking*

In Friesland was tot 1943 geen behoefte aan een KP, zo schrijft Van Aerde. De LO “wenste geen geweld, dat de Duitsers wakker maken zou.”³⁸ Alleen in en rond Sneek was een KP actief, die van Theodorus Dobbe (‘Ome Jan’). Al in oktober 1942 pleegde deze groep een overval op het distributiekantoor in Joure. Dit was de eerste dergelijke overval in Nederland. Toen Dobbe moest uitwijken naar Limburg stopte deze eerste KP. Ook de rest van de groep Dobbe moest zich de komende tijd gedeisd houden.

2. *Mei 1943- 12 december 1944*

2.1 *Mei 1943-november 1943*

Dit veranderde allemaal met de Melkstaking, die zorgde voor een grote onderduikgolf in Friesland, waardoor de noodzaak tot gewapend verzet duidelijk werd. Er werden KP’s opgericht in Leeuwarden onder Krijn van den Helm, in Joure, in Drachten onder Pieter Wijbenga (‘Geale’), in Sexbierum onder Rients Westra en in Dokkum onder Wijbrand Dijkstra (‘Pieke’). De KP in Joure, bestaande uit een kleine groep onderduikers, heeft slechts een actie uitgevoerd. Daarna heeft de ploeg haar activiteiten gestaakt (ze heeft bestaan van augustus tot oktober 1943). In Sneek was het een tijdje stil geweest na het vertrek van Dobbe en de arrestatie van zijn medewerker Jan Lever (‘Jan de Boer’). In juli 1943 kwam Lever echter weer vrij en maakte meteen een doorstart met de KP Sneek II. Deze groep-Lever was zeer actief in alle afdelingen van het verzet. Naast Jan Lever zaten ook zijn vader Hendrik Jan, en zijn broer Hendrik Jan jr. tot over hun oren in het verzet. De groep hield zich onder andere bezig met de uitgave van het illegale blad B.B.C.-nieuws, en zorgde op eigen houtje voor onderduikers. Lever was erg gesteld op de zelfstandigheid van het district Sneek en zijn groep toonde een “afkeer van onderhorigheid aan Leeuwarden”³⁹. Ook dit was een aanwijzing voor de latere afzonderlijke status van het district Sneek, zowel in de LO/LKP als na de oorlog in de verschillende Stichtingen. Sneek II hield enkele maanden later, in november 1943, weer op te bestaan, na een inval op het hoofdkwartier van de groep. Jan Lever week uit naar Groningen en de groep ging voor een deel over naar de KP in Drachten. De KP in

³⁵ Aerde, van ea. [red.], *Het grote gebod* I, 348.

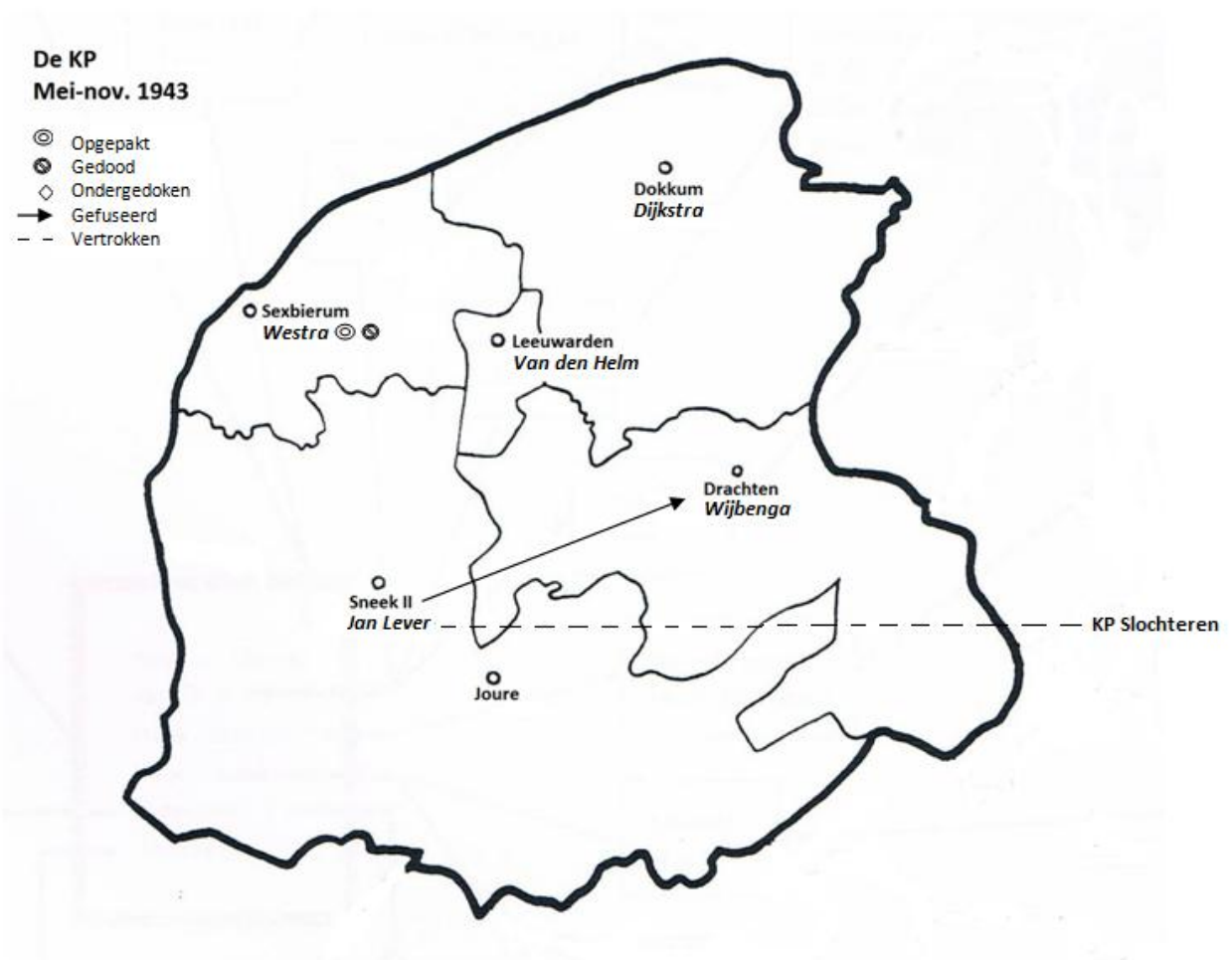
³⁶ Schaaf, Ype, *Dodelijke dilemma’s in het Friese verzet. Het veemgericht en Esmee van Eeghen* (Franeker, 1995), 42.

³⁷ Schaaf, *Dodelijke dilemma’s*, 44.

³⁸ Aerde, van ea. [red.], *Het grote gebod* I, 436.

³⁹ *De Waag staat in brand*, 78.

Sexbierum, opgericht in augustus 1943, was ook geen lang leven beschoren. Deze groep had onder andere een succesvolle overval op het gemeentehuis van Sint Annaparochie gepleegd. Na verraad door de dubbelspion Frans Michon werd de gehele groep in november van dat jaar opgerold, en een groot deel van haar leden gefusilleerd. De KP in Leeuwarden moest tijdelijk de activiteiten staken, in juli 1943. Nadat in oktober een deel van de Drachtster ploeg overging naar Leeuwarden, werd ook Leeuwarden weer actief. Vooral tussen de KP's in Leeuwarden, Dokkum en Drachten bestond een goede band. De leiders van Leeuwarden en Drachten, Van den Helm en Wijbenga, werkten nauw met elkaar samen en kunnen worden beschouwd als de provinciale leiders van de KP.

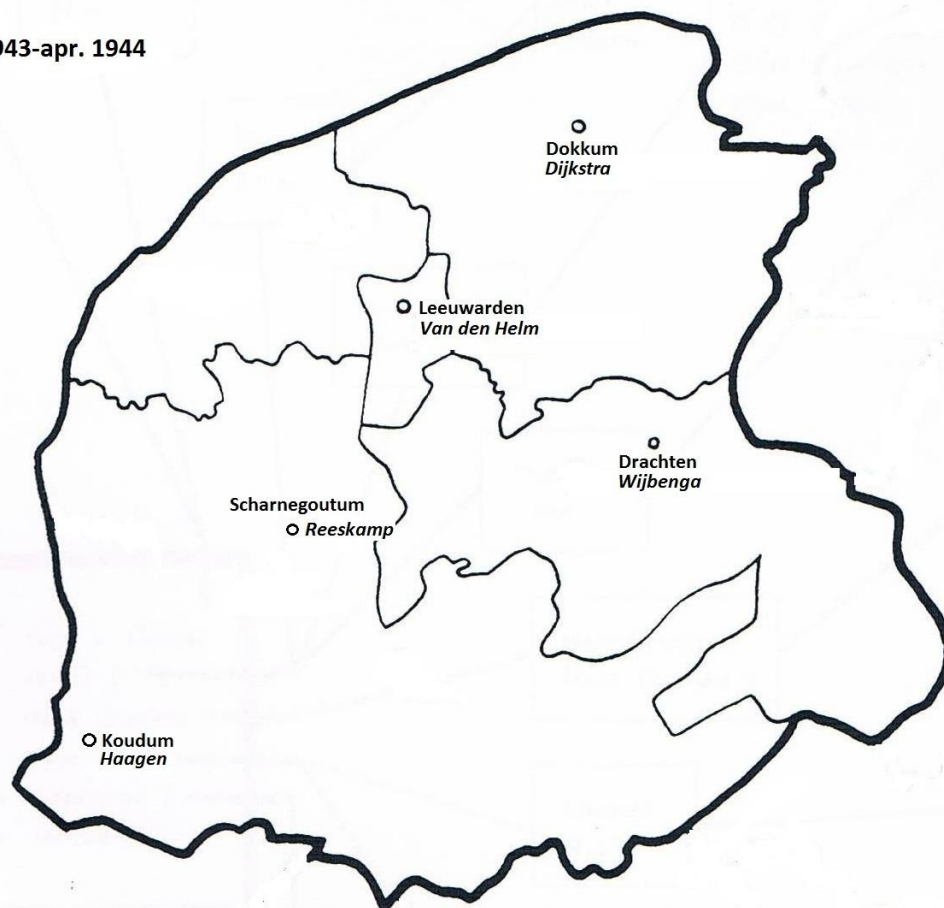

Figuur 15.

2.2 November 1943-april 1944

Na de inval in Sneek en het verdwijnen van de groep-Lever was het een aantal maanden rustig in de zuid-westelijke hoek van Friesland, nadat ook de tijdelijke KP in Joure haar acties had gestaakt. Eind 1943 waren er twee ploegen bij gekomen. Gerardus Reeskamp ('Harry') had een KP opgericht in Scharnegoutum, en Gerard Haagen ('Gerrit') in Koudum.

De KP
Nov. 1943-apr. 1944

Figuur 16.

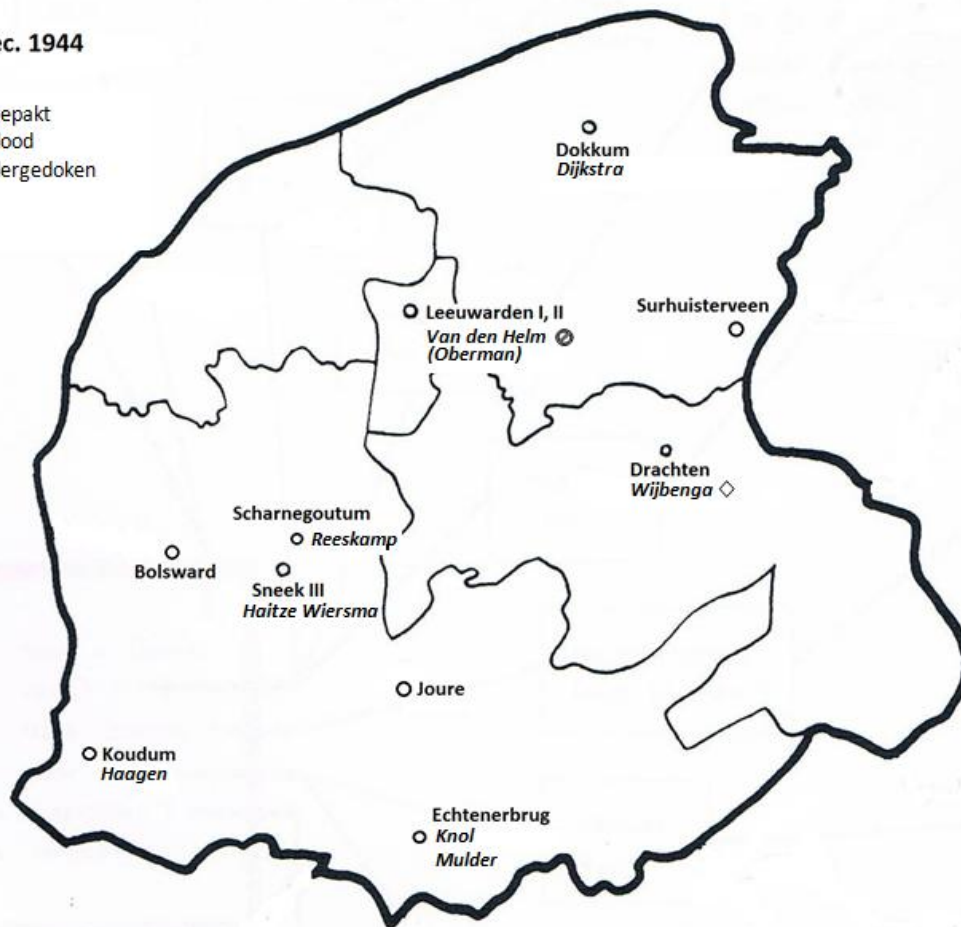
2.3 April 1944- 12 december 1944

Aan de tijdelijke inactiviteit in het district Sneek kwam pas echt een einde met de terugkeer van Haitze Wiersma ('Wietse') na een tijdelijk verblijf in Boskoop. Hij nam de leiding over in het district Sneek en na zijn komst werden er in snel tempo vier nieuwe KP's opgericht: Sneek III, Echtenerbrug, onder leiding van Roelof Knol ('Wim'), en Luitjen Mulder ('Louis')⁴⁰, Bolsward, en Joure. Verder kwam in het oosten van de provincie een nieuwe groep in Surhuisterveen. Wietse was zelf leider van Sneek III, die onder andere was gevormd uit leden van de voormalige KP-Joure. In Leeuwarden was Van den Helm weggevallen. Ook Wijbenga trad tijdelijk op de achtergrond na de ramp van juli 1944. Piet Oberman nam nu de leiding in Leeuwarden over. Onder zijn leiding vond misschien wel de meest spectaculaire en meest besproken actie van de KP in Friesland plaats. Op 8 december 1944 presteerde een groep van 27 KP'ers (waarbij Oberman hulp kreeg uit alle hoeken van de provincie) het om 50 gevangenen en één gevangenebewaarder te bevrijden uit het Huis van Bewaring in Leeuwarden, waaronder Rienk Schootstra en zijn vrouw, en Klaas Leijenaar.

⁴⁰ Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 289.

**De KP
Apr.-dec. 1944**

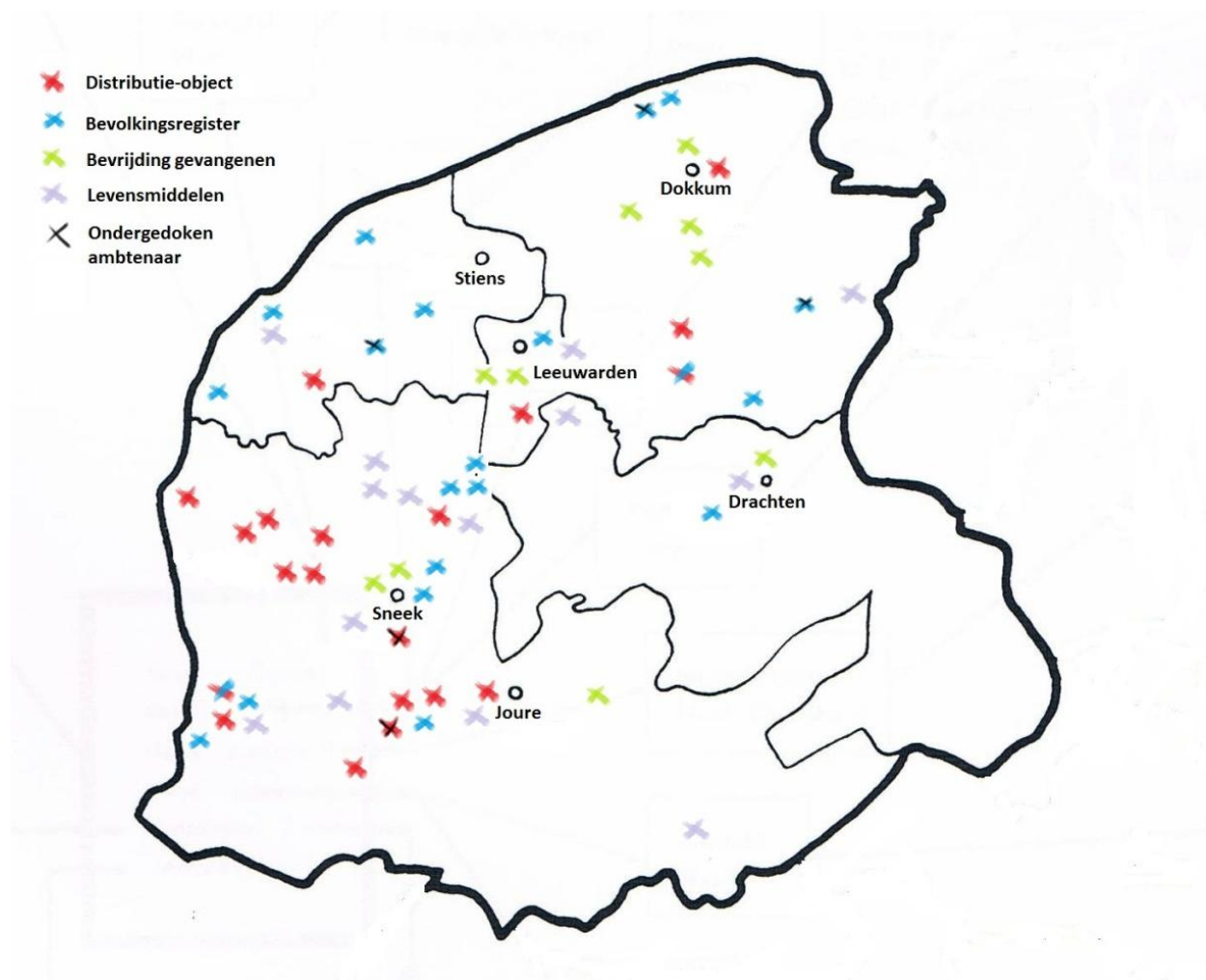
- ⊙ Opgepakt
- ⊗ Gedood
- ◇ Ondergedoken

Figuur 17.

3. 12 december 1944-april 1945

In deze laatste fase gingen de KP's voor het grootste gedeelte op in de NBS en gingen zij zich ook vooral op sabotagewerk toeleggen. Gemakshalve zal deze fase van de Friese KP dan ook onder het kopje 'NBS' worden besproken.

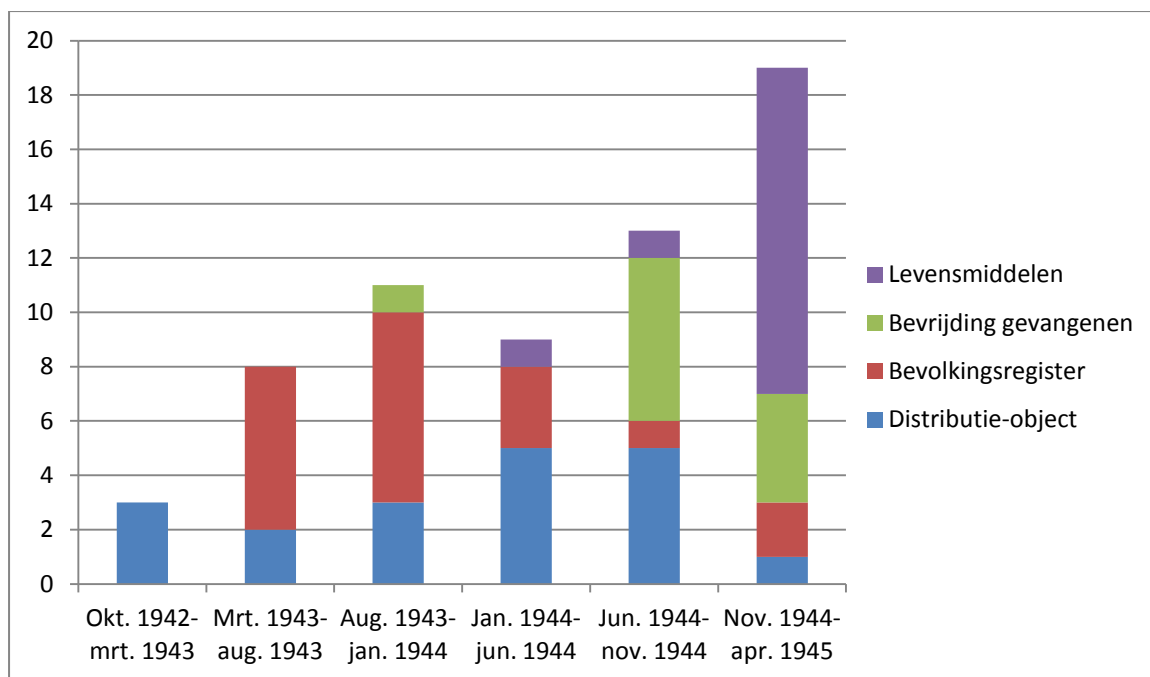

Figuur 18.

Overvallen

Op de figuren 18 en 19 is te zien welke overvallen er zijn gepleegd in Friesland, en is de spreiding in plaats en tijd weergegeven. De piek in de zomer van 1943 heeft alles te maken met de onderduikgolf. Het betrof dan ook vooral distributiekraaken. Hierbij werd voldoende bonmateriaal buitgemaakt om 10.000 personen een jaar van voedsel te voorzien, en waarvan de waarde in de miljoenen liep.⁴¹ Ongeveer een derde van alle distributiekantoren in Friesland is het doelwit geweest van een overval, sommigen meerdere keren. De tweede piek, tegen het einde van de bevrijding, heeft alles met de voedselschaarste te maken. Bij de meeste van deze overvallen was het doelwit dan ook niet meer het distributiekantoor, maar producenten van levensmiddelen, zoals zuivelfabrieken en slagerijen. De hier weergegeven overvallen zijn allemaal door KP's uitgevoerd, of door ambtenaren, die hun buit afdroegen aan de LO. Opvallend is de hoge activiteit in het district Sneek, vergeleken met een relatief lage activiteit in Drachten en omstreken.

⁴¹ Aerde, van ea. [red.], *Het grote gebod* I, 440.

Figuur 19. De gegevens in dit schema zijn (nog) niet compleet. Ypma heeft in zijn archief aantekeningen gemaakt van talloze overvallen, waarschijnlijk genoteerd tijdens zijn gesprekken met oud-verzetsstrijders. In deze diagram zijn alleen de overvallen genoemd, die ook in andere bronnen voorkomen.

Over de KP-ers in het archief van de Vereniging Friesland 1940-1945 moet hier het volgende gezegd worden: de organisatie werd niet als keuze op het aanmeldingsformulier van de Vereniging aangegeven. De vraag is dus of alle leden die bij de KP hadden gezeten, dit bij hun aanmelding ook apart hebben vermeld in de open ruimte, of dat ze alleen LO hebben omcirkeld. Een telling van het aantal vermeldingen KP in deze populatie levert een aantal van 68 op. Het is goed mogelijk dat dit aantal dicht in de buurt komt van het werkelijke aantal. Volgens de schattingen van Lou de Jong, doorgerekend naar Friesland, zou het aantal KP'ers in deze provincie namelijk in totaal op slechts 86 moeten komen. Met de districten Dokkum en Sneek erbij gerekend, zouden het werkelijke aantal zo tussen de 120 en 150 voor Friesland liggen. Het vermoeden is dat in het district Leeuwarden meer KP'ers zaten dan in de andere districten. Dit blijkt ook uit de cijfers. In Leeuwarden vormde de KP 7,8 procent van het hele verzet, in de districten Stiens en Drachten slechts 3,5 procent. De gemiddelde leeftijd lag tussen de 27 en 32 jaar. Wanneer ook de slachtoffers worden meegerekend ligt de gemiddelde leeftijd ongeveer een jaar jonger.

2.5.7. Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS)

Opgericht: september 1944

Opgericht Friesland: 12 december 1944

Werkzaamheden: Het versnellen van de bevrijding, doormiddel van sabotageacties, en het handhaven van de orde na de bevrijding

In de zomer van 1944 werd duidelijk dat de verschillende gewapende verzetsorganisaties moesten gaan samenwerken, als het uur van de bevrijding aanbrak. Al in juni, na de geallieerde invasie, vergaderden Van den Helm en Wijbenga met Arie Meijer van de OD, over de rol die de beide organisaties zouden moeten krijgen. Er werd afgesproken dat de KP een zelfstandige positie zou behouden. De knokploegen zouden als 'stoottroepen' gaan functioneren in de nieuwe organisatie. Ze zouden uitsluitend acties uitvoeren, "waarin doortastend optreden nodig was."⁴² Het ging hier vooral om sabotageacties. De rest van de troepen zouden andere taken zoals bewaking en arrestaties op zich nemen. Meijer had op zijn beurt beloofd dat de OD al vòòr de bevrijding

⁴² Wijbenga, Pieter, *Bezettingstijd in Friesland III Het laatste bedrijf*, 20.

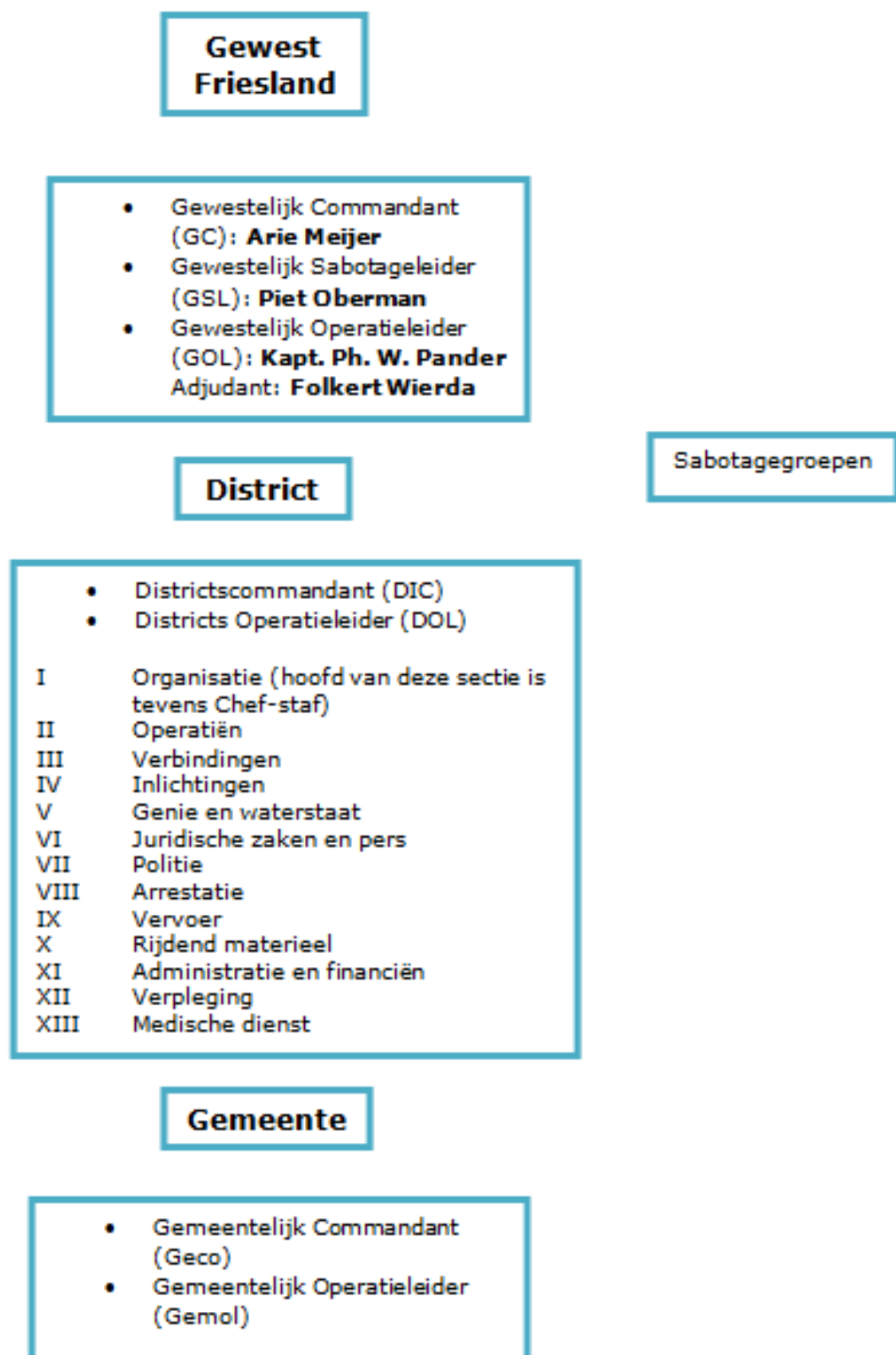
in actie zou komen.

Op 5 september 1944 kwam vanuit Londen het bevel om te beginnen met de opbouw van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS), bestaande uit de driehoek OD, RvV en KP. De OD moest de leiding krijgen. In Friesland leidde dit bevel meteen tot wrijvingen. De RvV, die hier nooit van de grond was gekomen, speelde geen rol. Dan restten er nog de KP en de OD, twee organisaties die vanaf het begin met elkaar op gespannen voet stonden. “De KP-ers wilden van geen onderschikking aan de OD weten”, schrijft Ypma. “Zij waren bang voor machtsoverwoekering van deze zijde, daar de OD numeriek verreweg de sterkste was. Onbegrijpelijk was deze reactie niet. De KP-ers hadden iets gedaan en risico’s gelopen, waren vervolgd en opgejaagd, hadden vrienden verloren. Het viel hun zwaar zich te stellen onder de bevelen van OD-ers, die gedurende de bezetting hun rustige bestaan niet in de waagschaal hadden durven stellen [...]”⁴³ In Friesland werd de NBS pas op 12 december opgericht. Meijer werd benoemd tot Gewestelijk Commandant (GC). Onder hem zou het “Trio” worden gevormd: Haitze Wiersma, die het district Sneek vertegenwoordigde, Wijbenga (die na Dolle Dinsdag weer uit de onderduik tevoorschijn kwam, onder zijn nieuwe schuilnaam Lammert) voor Drachten, en Kapt. Ph. W. Pander (‘Oom Otto de With’), van het “duifdetachment”. De aanstelling van kapitein Meijer als gewestelijk commandant van de NBS had nog al wat voeten in de aarde gehad, zo verhaalt Wijbenga in zijn hoofdstuk over de oprichting van de NBS. De goede band met Meijer was de enige reden die de samenwerking met de OD voor de KP acceptabel maakte. Toen Prins Bernhard in september het bevel gaf tot oprichting van de NBS, bepaalde de landelijke leiding in Amsterdam echter dat Arie Meijer in Friesland vervangen moest worden, want “hij was maar een kapitein.”⁴⁴ Hierop reisde Wijbenga persoonlijk af naar Prins Bernhard, die verbaasd aanhoorde wat de Amsterdamse leiding had bepaald. Hij had bewondering voor het feit dat in Friesland op eigen initiatief was begonnen met het oprichten van een bevrijdingsleger. “Verdorie”, zou hij hebben gezegd, “nu is er een provincie waar ze het deden zoals ik het wilde en nu zullen die zakken in Amsterdam alles in de war sturen?”, waarop Meijer definitief werd aangesteld als gewestelijk commandant.⁴⁵

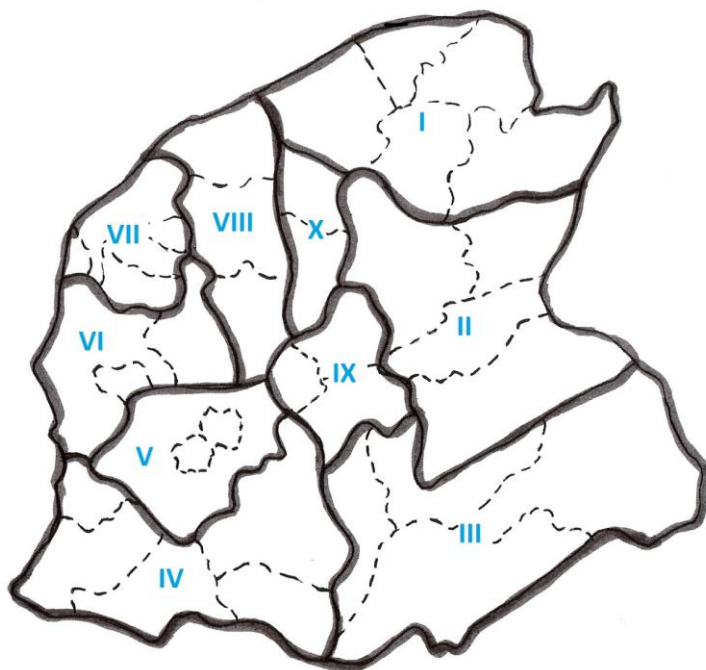
⁴³ Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 277.

⁴⁴ Wijbenga, *Bezettingstijd in Friesland III*, 51.

⁴⁵ Ibidem.

Figuur 20. De organisatiestructuur van de NBS.

Het vasteland van het Gewest Friesland bestond uit tien districten. Elk district had verschillende afdelingen, met voor iedere afdeling een leidinggevende. In kleinere districten was een persoon vaak hoofd van meerdere afdelingen. Het gewapende verzet werd geplaatst onder II, Operatiën (figuren 24 en 25).

⁴⁶

Figuur 21. Voor de lijst met districten en de daartoe behorende gemeenten, zie bijlage 3.

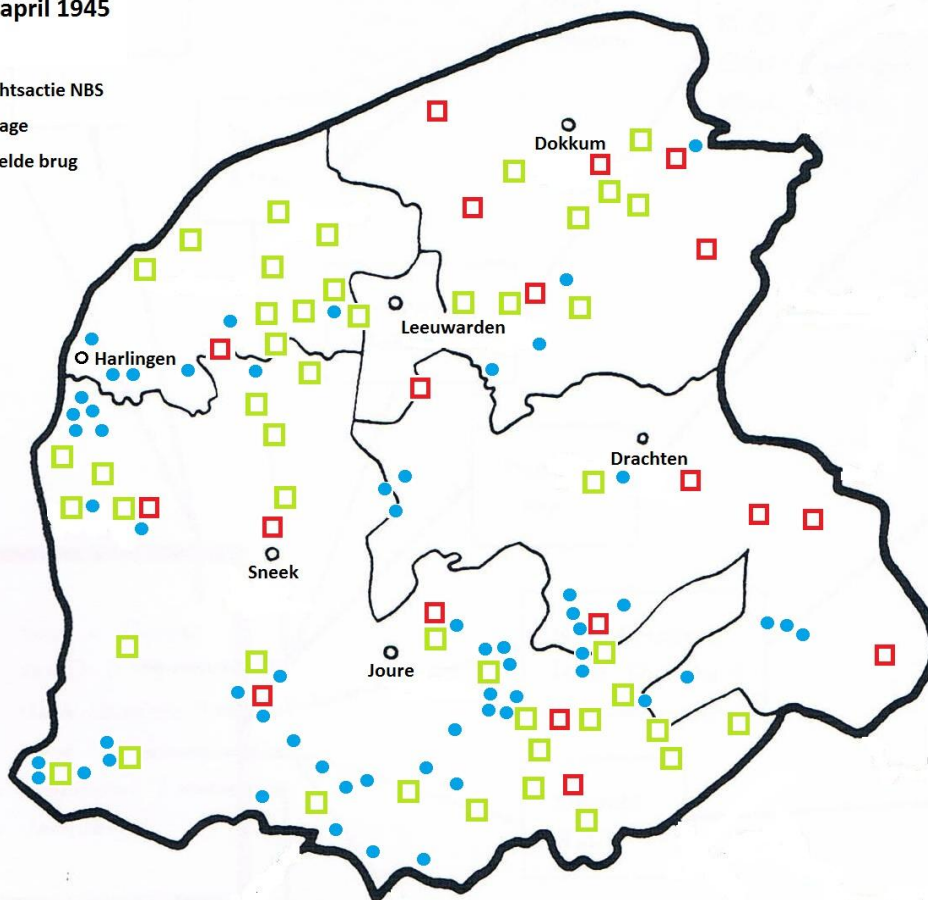
Veel KP- en LO-leiders bleven op hun posten als leidinggevend, echter nu bij de NBS. Denk bijvoorbeeld aan Dirk Schotanus uit Minnertsga en Meindert Polet uit Stiens. Ook de verzetsman van het eerste uur Taco van der Veen (hij was al actief bij de Oranjewacht) kreeg een functie als bewapeningsofficier in de BS. Hoe de leiding van de Friese NBS in de districten er precies uitzag, valt waarschijnlijk wel te achterhalen, maar daarvoor moet verwezen worden naar materiaal over de NBS, dat waarschijnlijk verspreid over de provincie in verschillende archieven te vinden is.

Hoewel de KP nu officieel was opgegaan in de NBS, bleven de meeste knokploegen in de laatste oorlogsmaanden gewoon in dezelfde samenstelling opereren als ze daarvoor hadden gedaan. Er werden nog overvallen, bevrijdingen en sabotages gepleegd, en de eerste wapendroppings vonden plaats. De bevrijding liet echter nog even op zich wachten, toen de geallieerde opmars stokte bij Arnhem. Pas op 13 april kwam eindelijk het bevel voor de troepen om in actie te komen. In de dagen daarna werden overal in Friesland door de NBS-leiding gecoördineerde acties uitgevoerd om de opmars van de geallieerde troepen te versnellen. Op 18 april werd als laatste Makkum bevrijd. Alleen de Waddeneilanden moesten nog op hun bevrijding wachten tot 5 mei. De Duitse bezetters traden in deze laatste dagen voor de bevrijding op sommige plaatsen nog uiterst wreed op, zoals bij Makkum en Dronrijp, waar in de laatste oorlogsdagen massa-executies plaatsvonden. In de bevrijdingsgevechten zijn in totaal nog eens 58 Friese NBS-leden om het leven gekomen.

⁴⁶ Kuipers, *Voor vrijheid en recht*, 6-7.

De NBS april 1945

- Gevechtsactie NBS
- Sabotage
- Vernielde brug

Figuur 22. Bron: bevrijdingsbijlage van de Leeuwarder Courant, 8 april 1995.

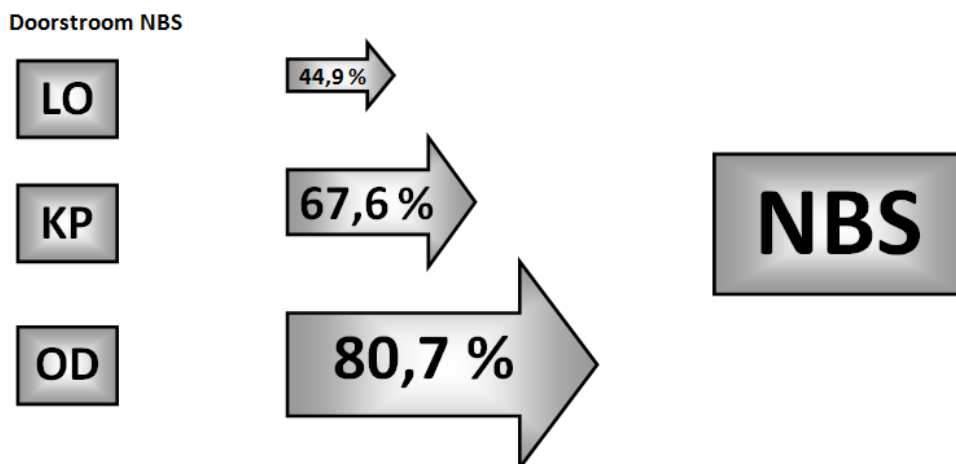
Kritiek

De toestroom van verzetsmensen na september 1944 was enorm. De Jong had berekend dat de omvang van de Binnenlandse Strijdkrachten op haar hoogtepunt zo'n 60.000 troepen moet zijn geweest. Dit betekent dat er in Friesland meer dan 3000 manschappen waren, toegevoegd aan een verzetskern die daarvoor slechts uit enkele honderden personen bestond.⁴⁷ Het is niet verwonderlijk dat er spanningen ontstonden tussen deze 'nieuwkomers' en de 'oudgedienden'. Door de plotselinge oprichting van de NBS en de noodzaak tot snelle actie (na dolle dinsdag dacht men dat de Geallieerden binnen twee dagen Friesland zouden bereiken) was er niet veel tijd voor een uitgebreide screening van nieuwe rekruten.

Zo gebeurde het dat de negentienjarige Jan de Kroon uit Oudemirdum op 17 april werd doodgeschoten door een jonge NBS'er. De Kroon en zijn vrienden waren op de fiets gestapt om poolshoogte te nemen bij een opgeblazen brug. De jonge NBS'er, die langs de weg met twee meisjes stond te praten, sommeerde de mannen om achter elkaar te gaan fietsen. Toen zij daar niet genoeg op reageerden, opende de NBS'er het vuur. De Kroon werd dodelijk geraakt.⁴⁸ Dit soort voorvallen wekten verontwaardiging bij de bevolking op, en woede bij andere verzetsstrijders.

⁴⁷ Jong, Lou de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VII Mei '43-juni '43. Tweede helft* (Den Haag, 1976), 1045.

⁴⁸ 'Bevrijdingsbijlage Leeuwarder Courant', 8 april 1995.

Figuur 23.

Binnen de hele populatie zijn er 679 NBS'ers. Dit komt neer op 54 procent van alle verzetsmensen. De gemiddelde leeftijd lag tijdens de oorlogsjaren tussen de 29 en de 34. Let wel, de NBS werd pas eind 1944 opgericht en bij oprichting was die gemiddelde leeftijd dus 33 à 34.

Er is al gezegd dat een groot deel van deze personen al eerder actief was in het verzet. Sterker nog, wie vòòr de aansluiting bij de NBS geen verzetswerk van enige omvang had gedaan werd niet toegelaten tot de Vereniging Friesland 1940-1945. Interessanter is de vraag, vanuit welke organisaties die doorstroom dan het grootst was. Het meest voor de hand liggend is dat de aanwas van de NBS vooral uit de gelederen van het gewapend verzet is gekomen. De relatie tussen OD en NBS wordt in de literatuur al aangegeven: immers was de OD door het opperbevel in Londen aangewezen als hoofdorganisatie in de nieuw opgerichte NBS. Dit had alles te maken met het militaire karakter van de organisatie. Met het oog op de verwachte toestroom van een groot aantal nieuwe troepen bij de NBS, was het van belang dat de militaire structuur gehandhaafd zou worden. Het was daarom logisch om leidinggevend van de OD, die vaak al afkomstig waren uit de officiersrangen van het Nederlandse leger, te plaatsen op de hoge posten in de NBS. Dit soms tot ongenoegen van veel KP'ers, die als 'burgers' actief verzet hadden gepleegd tijdens de oorlog, en weinig op hadden met de elitaire OD'ers. Op figuur 23 is de doorstroom vanuit andere organisaties naar de NBS in beeld gebracht. 46 personen gaven aan zowel bij de OD als bij de NBS aangesloten te zijn geweest. Dit betekent dat van alle personen die lid zijn geweest van de NBS, 6,8 procent, ook in de OD heeft gezeten, een betrekkelijk klein aantal. Wel is 80,7 procent hiervan doorgestroomd naar de NBS. 267 mensen maakten zowel van de LO als de NBS uit. Dit betekent dat 39,3 procent van de (in het archief ingeschreven) NBS bestond uit LO'ers. 44,9 procent van de LO'ers stroomde door naar de NBS. Vanuit de relatief kleine KP stroomde ook een groot percentage, 67,6 procent, door naar de NBS.

Zoals verwacht is de doorstroom van de OD naar de NBS dus het grootst. De kritiek van veel verzetsmensen dat het relatief kleine groepje OD'ers de mooie plekjes binnen de NBS opeisten, lijkt dus gegrond. Maar klopt het ook dat veel OD'ers zich tijdens de bezetting verder op de achtergrond hebben gehouden? Om hier achter te komen moet geteld worden hoeveel procent van de OD'ers naast OD en NBS, ook nog andere organisaties aangeeft op het aanmeldingsformulier, en voor hoeveel procent het bij die twee blijft. De opvatting dat de leden van de OD tijdens de bezetting weinig actief waren, klopt voor een deel. De minderheid, 41,1 procent, was naast de OD en NBS lid van andere verzetsorganisaties. De overige 58,9 procent hield het bij alleen de OD, of alleen OD en NBS, en was niet actief bij andere organisaties.

3. Conclusie

Er mag geconcludeerd worden dat er in het Friese verzet een hoge mate van organisatie bestond. Bijna alle organisaties stonden met elkaar in verbinding. Tussen de personen aan de top in de verschillende districten was regelmatig en intensief contact. Bovendien werden tijdelijke tegenslagen snel overwonnen doordat er nieuwe mensen op de plaats van weggefallen leiders kwamen. Of deze mate van organisatie hoger of lager is dan in andere provincies kan op basis van dit onderzoek niet gesteld worden. Hiervoor is vergelijkend onderzoek nodig.

Hier nogmaals de belangrijkste bevindingen van het onderzoek:

- De rangen van het Friese verzet werden voor het grootste deel bekleed door mannen van boven de 25. Per organisatie verschilde de gemiddelde leeftijd enigszins. In de top van het Friese verzet vinden we geen vrouwen terug. Zij vervulden wel belangrijk werk als koeriers, maar komen in de kronieken nauwelijks voor. De precieze functie van de vrouw in het verzet is een hoofdstuk apart, en een interessant onderwerp voor verder onderzoek.
- De Meistaking is van belang geweest bij het ontstaan van een hogere mate van *organisatie* binnen het Friese verzet. Uit de cijfers is echter niet gebleken dat er na mei 1943 een explosieve stijging heeft plaatsgevonden van het *aantal* mensen dat bij een verzetsorganisatie aangesloten was.
- De veronderstelling dat de LO een centrale plaats innam binnen het Friese verzet, is in vele opzichten gegrond. Deze organisatie had, op de NBS na, het grootste aantal medewerkers. Bovendien waren deze medewerkers vaak ook werkzaam voor andere organisaties, zoals het NSF of het NC.
- Er was een grote doorstroom naar de NBS vanuit andere organisaties. De koplopers waren hierbij de OD, KP en LO. Van de personen die bij de OD waren aangesloten, ook als deze later lid werden van de NBS, onderhield de meerderheid geen banden met andere verzetsorganisaties. Hiermee lijkt het vermoeden, dat OD-leden zich tijdens de bezetting veelal op de achtergrond hielden, bevestigd. Het feit dat veel voormalige OD'ers wel (hoge) functies gingen bekleden in de NBS, heeft te maken met de sterk militaire structuur, die de leden van de OD niet vreemd was.

Iets anders, waarover in de literatuur al vermoedens worden uitgesproken, maar waarvan dit onderzoek het bewijs levert, is de bijzondere positie van het district Sneek ten opzichte van de rest van de provincie. Uit de hierboven getoonde kaartjes, gemaakt op basis van empirische gegevens, blijkt een hoge activiteit in het zuidwestelijke deel van Friesland. Het district Drachten daarentegen toont een veel lagere activiteit. Dit terwijl het gebied rondom Drachten toch een aantal grote bewoningskernen kent. Des te opvallender is het dat de vertegenwoordiger van dit district, Pieter Wijbenga, een zeer vooraanstaande positie in de provinciale top heeft bezet, terwijl Sneek een tijdlang helemaal niet vertegenwoordigd is, zowel op het gebied van de LO, als dat van de KP. Ook in de top van het Nationaal Comité en het Nationaal Steunfonds zaten geen Snekers. Het lijkt erop dat vooral de driehoek Drachten, Leeuwarden en Dokkum nauwe banden onderhield. Bijzonder jammer is het daarom dat juist het district Sneek ontbreekt in de kaartenbak van de Vereniging Friesland 1940-1945. De interviews van Ypma zijn echter wel van de hele provincie bewaard gebleven, en deze bevatten soortgelijke informatie. Daarnaast zijn er complete ledenlijsten beschikbaar, die naam, woonplaats en geboortedatum vermelden. Met behulp van deze bronnen kan in ieder geval de vraag beantwoord worden of er in het district Sneek meer verzetsstrijders waren dan in de rest van de provincie. Een interessant uitgangspunt voor verder onderzoek.

Tot slot. Waarde van de gegevens en toepassing in een museale presentatie

In de eerste plaats is de historische waarde van de gegevens evident. Hoewel in dit onderzoek meer vermoedens bevestigd zijn dan dat er nieuwe inzichten zijn ontstaan, is een dergelijke kwantitatieve toetsing van bestaande veronderstellingen altijd nuttig. Er is een goed beeld ontstaan van de organisatie en structuur van het verzet in Friesland. Deze gegevens lenen zich uitstekend voor een beeldende uitwerking in een

tentoonstelling. Hierbij kan het beste gebruik gemaakt worden van een interactieve, dynamische vorm, in plaats van een stilstaand beeld. Zo zouden de kaartjes bijvoorbeeld op een computerscherm kunnen worden getoond, waarbij de bezoeker kan doorklikken op de plaats van een overval, en daar meer over te weten komen. Of, wanneer op een kaartje bijvoorbeeld de standplaatsen van de verschillende knokploegen worden getoond, kan de bezoeker door verder te klikken zien wie lid waren van deze knokploegen, en kunnen foto's en gegevens over deze personen worden getoond. Dit soort informatie werkt heel goed als context voor de veelal persoonlijke verhalen die in de verdere tentoonstelling worden getoond. Het museum gaat vooral over mensen, en voor wie behoefte heeft aan achtergrondinformatie over de bezetting zijn de computers beschikbaar. Andersom kunnen bezoekers die zich na het zien van deze informatie afvragen om welke gezichten en namen het eigenlijk gaat, hun hart ophalen in de rest van de tentoonstelling.

4. Literatuurlijst

Van Aerde, Rogier e.a., Het grote gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP, I en II (Kampen 1979).

De Jong, Lou, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog

Kuipers, Otto, *Voor vrijheid en recht* (Leeuwarden, 1995).

Van der Schaaf, Sj., *De belofte gestand gedaan. Geschiedenis van de Friese Stichtingen 1940-1945* (Leeuwarden, 1985).

Schaaf, Ype, *Dodelijke dilemma's in het Friese verzet. Het veemgericht en Esmee van Eeghen* (Franeker, 1995).

Schaaf, Ype, *Laarzen op de Lange Pijp. Leeuwarden in de Tweede Wereldoorlog* (Franeker, 1994).

Ypma, drs. Y.N., *Friesland Annis Domini 1940-1945* (Dokkum, 1953).

Wijbenga, P., *Bezettingstijd in Friesland I-III*, (Leeuwarden, 1995).

Winkel, Lydia E., *De ondergrondse pers 1940-1945* (Den Haag, 1954).

Websites

<http://www.2reflect.nl/steekproeven.htm>

<http://www.polarismr.com/resources/sample-proportions-calc>

<http://www.friesgenootschap.nl/artikelen/schootstra.htm>

Bronnen

Archief Vereniging Friesland '40-'45 (kaartenbak en interviews)

5. Bijlagen

5.1. Overvallen Friesland

Datum	Plaats	Soort	Gepleegd door
14-10-1942	Joure	Distributiekraak	KP
21-10-1942	Bolsward	Distributiekraak	KP
23-10-1942	Wommels	Distributiekraak	KP
04-06-1943	Langweer	Distributiekraak	KP Groningen
25-06-1943	Leeuwarden	Overval arbeidsbureau	KP
29-06-1943	Boornbergum	Overval bevolkingsregister	KP
01-07-1943	Oostermeer	Overval bevolkingsregister	KP
03-07-1943	Buitenpost	Ambtenaar bevolkingsregister	Ambtenaar

		duikt onder met bevolkingsregister	
16-07-1943	Sneek	Overval bevolkingsregister	KP
29-07-1943	Menaldum	Ambtenaar bevolkingsregister duikt onder met bevolkingsregister	Ambtenaar (Wijbrand Dijkstra)
30-07-1943	Zurich	Overval op distributietransport	KP Sneek groep Lever
03-08-1943	Sexbierum	Overval bevolkingsregister	KP
14-08-1943	Beetgumermolen	Overval bevolkingsregister	KP
20-08-1943	Goënga	Overval registratie vee	KP
21-08-1943	Workum	Overval bevolkingsregister	KP
26-08-1943	Weidum	Overval bevolkingsregister	KP Sexbierum
28-08-1943	Midlum	Overval registratie vee	KP
23-09-1943	Balk	Overval op distributietransport	KP
26-09-1943	Sint Annaparochie	Overval bevolkingsregister	KP Sexbierum
29-11-1943	Drachten	Gevangeniskraak	
20-12-1943	Witmarsum	Distributiekraak met medewerking van ambtenaar	
12-12-1943	Witmarsum	Distributiekraak	KP en RVV
06-01-1944	Bolsward	Overval distributietransport	Groep-Lever
28-01-1944	Ternaard	Burgemeester Ternaard verbrandt PB's	Burgemeester
03-02-1944	Bergum	Overval bevolkingsregister, en distributie	KP Leeuwarden, Scharnegoutum, Drachten
05-02-1944	Ternaard	Overval bevolkingsregister	KP Dokkum
14-03-1944	Wieuwerd	Overval zuivelfabriek	KP
April 1944	Veenwouden	Distributiekraak	KP
29-04-1944	Langweer	Ambtenaar duikt onder met distributiebonnen	Ambtenaar
07-07-1944	Workum	Distributiekraak, deel bevolkingsregister	KP Sneek, Leeuwarden
25-07-1944	Murmerwoude	Gevangeniskraak	KP Dokkum
27-07-1944	Franeke	Distributiekraak	KP
10-07-1944	Gerkesklooster	Overval zuivelfabriek	
03-08-1944	Workum	Distributiekraak	KP Sneek, Koudum
15-08-1944	Birdaard	Gevangeniskraak	
17-08-1944	Sneek	Ambtenaar duikt onder met distributiebonnen	Ambtenaar
September 1944	Dokkum	Gevangeniskraak	Gevangenbewaarder duikt onder met gevangene
03-09-1944	Heerenveen	Gevangeniskraak	
09-09-1944	Rauwerd	Distributiekraak	KP
12-09-1944	Leeuwarden	Gevangeniskraak	Wachtmeester duikt onder met arrestant
06-12-1944	Mantgum	Overval bevolkingsregister	KP
08-12-1944	Leeuwarden	Gevangeniskraak	KP Leeuwarden
27-12-1944	Wirdum	Distributiekraak	KP
02-01-1945	Hindeloopen	Overval bevolkingsregister	KP
16-01-1945	Rauwerd	Overval slagerij	KP
16-01-1945	Warga	Overval slagerij	KP
20 of 21 Januari 1945	De Valom	Gevangeniskraak	KP Dokkum

25-01-1945	Heeg	Overval slagerij	KP
26-01-1945	Winsum	Overval slagerij	KP
29-01-1945	Drachten	Overval slagerij	KP
29-01-1945	Huizum	Overval vetsmelterij	KP
11-02-1945	Sneek	Gevangeniskraak	KP Sneek
14-02-1945	Workum	Overval slagerij	KP
15-02-1945	Sexbierum	Overval slagerij	KP
26-02-1945	Wolvega	Overval slagerij	KP
01-03-1945	Oosterlittens	Overval schip met kaas	KP
06-03-1945	Sneek	Gevangeniskraak	KP Bolsward
13-03-1945	Oosthem	Overval zuivelfabriek	KP
13-03-1945	Westermeer	Overval vrachtauto met boter	KP
	Langweer	Overval bevolkingsregister (overval op DK?)	KP
	Langweer	Overval op distributietransport	KP
	Dokkum	Overval op distributietransport	KP

5.2. Illegale bladen in Friesland

Nr.	Titel	Oplage
1.	Het Aambeeld	
2.	De Baenfager	
3.	Het Baken	400
4.	B.B.C.-Nieuws	300-5500
5.	Beknopt nieuwsoverzicht	300
6.	Brief uit de woestijn	400
7.	Contact	400
8.	De Duikhoek; Blad voor de Noord-Oostpolder	300
9.	De Eindstrijd	300
10.	Friesche Courant	9000
11.	Fryslan Oerein	13.000
12.	Fryslan Oranje	1000
13.	De Geus	200-250
14.	Je Maintiendrai	
15.	Je Maintiendrai; Uitgave voor Noord-Nederland	
16.	Knoop in je oor!	400
17.	De Koerier; Berichtenblad van Je Maintiendrai (Franeke)	50-10.000
18.	De Koerier; Berichtenblad van Je Maintiendrai (Heerenveen)	300-1200
19.	De Koerier; Berichtenblad van Je Maintiendrai (Leeuwarden)	250-1200
20.	De Koerier; Berichtenblad van Je Maintiendrai (Warga)	500-1000
21.	De Koerier; Berichtenblad van Je Maintiendrai (Wolvega)	300-500
22.	De laatste 24 uur	150
23.	De Nationale Eenheid	8000
24.	Nederland herrijst; Fighting-spirit	1000

25.	De Nieuwe Koerier	
26.	Noorderlicht (Friese uitgave van De Waarheid)	200-300
27.	De Noordfries	600
28.	Het Parool; speciaal bulletin voor Groningen, Friesland en Drente	5000-20.000
29.	Podium	100-300
30.	De Rattelwacht	500
31.	Roland	
32.	Rondschrijven van den commandant der Oranjebrigade	
33.	De Stiennen Man	
34.	Stormvogel	
35.	Trouw; speciale uitgave voor Friesland	7000-8000
36.	Trouw; speciale wekelijksche nieuwsuitgave	10.000
37.	Trouw (Hemrik)	
38.	Trouw (Leeuwarden)	3500-10.000
39.	Trouw-bulletin; speciale Friese uitgave	
40.	V3	60-1000
41.	De verslaggever van Ons Vrije Nederland	150
42.	Voor waarheid, vrijheid en recht	200-300
43.	Vrij Nederland	
44.	Vrij Nederland (Bergum-Koudum-Leeuwarden)	6000-1000 a 2000
45.	De Vrije Harlinger	200-100
46.	Vrijheid	25-100
47.	De Waarheid	400-2500
48.	De Wachter	25-2500
49.	War-dy	
50.	Yn Frysk Forban for Fryslan	
51.	?????	50
52.	Trouw	

5.3. Districts- en gemeente-indeling LO en NBS

1. Districtsindeling LO (en later Vereniging Friesland 1940-1945)

District	Gemeente
Leeuwarden	Leeuwarden
Stiens	Barradeel, Het Bildt, Franeker, Franekeradeel, Harlingen, Leeuwarderadeel, Menaldumadeel, Terschelling
Dokkum	Achtkarspelen, Ameland, Dantumadeel, Dokkum, Ferwerderadeel, Kollumerland Oostdongeradeel, Schiermonnikoog, Tietjerksteradeel, Westdongeradeel,
Drachten	Idaarderadeel, Ooststellingwerf, Opsterland, Smallingerland, Utingeradeel

Sneek	Baarderadeel, Bolsward, Doniawerstal, Gaasterland, Haskerland, Heerenveen, Hemelumer Oldeferd, Hindeloopen, Lemsterland, Rauwerderhem, Sloten, Sneek, IJlst, Weststellingwerf, Wonseradeel, Workum, Stavoren, Hennaarderadeel, Wymbritseradeel
-------	--

2. Districtsindeling NBS

District	Gemeente
I	Ameland, Dantumadeel, Dokkum, Ferwerderadeel, Kollumerland, Oostdongeradeel, Schiermonnikoog, Westdongeradeel
II	Achtkarspelen, Idaarderadeel, Opsterland, Smallingerland, Tietjerksteradeel
III	Haskerland, Heerenveen, Ooststellingwerf, Weststellingwerf
IV	Doniawerstal, Gaasterland, Hemelumer Oldeferd, Hindeloopen, Lemsterland, Sloten, Stavoren, Workum
V	IJlst, Sneek, Wymbritseradeel
VI	Bolsward, Hennaarderadeel, Wonseradeel
VII	Barradeel, Franeker, Harlingen
VIII	Baarderadeel, Het Bildt, Menaldumadeel
IX	Idaarderadeel, Rauwerderhem, Utingeradeel
X	Leeuwarden, Leeuwarderadeel
XI	Terschelling, Vlieland